ڪامريڊ غلام محمد لغاري

منهنجي آکاڻي

[illegible]
[illegible]
[illegible]
جامشورو سنڌ
١٦-٨-٨٥

منهنجي آکاڻي

ڪامريڊ غلام محمد لغاري

سنڌي ساهت گهر
حيدرآباد سنڌ

قيمت: ست رپيا

[ڪتاب جا سڀ حق ۽ واسطا اداري وٽ محفوظ]

ڇپجڻ جو مهينو : جولاءِ ١٩٨٥ع

ڇپيندڙ : احمد برادرس، ڪراچي.

ڇاپو : پهريون

تعداد : هڪ هزار

ڇپائيندڙ : سنڌي ساهت گهر، حيدرآباد سنڌ.

ايڊريس : پوسٽ باڪس نمبر ١٩١، جنرل پوسٽ آفيس
حيدرآباد سنڌ.

○

[سنڌي ساهت گهر - ڪتاب نمبر ١١]

○

آئيندا ڪتاب

١.	علامه آءِ آءِ قاضي	قاضي فيض محمد	(ختم ٿيل)
٢.	ڏکيون جان نه هٽن	ناز سنائي	(ختم ٿيل)
٣.	ڪيان تان ڪافر	ناز سنائي	١٥..
٤.	ماءُ ڪاڻ ٻي عليا	ناز سنائي	٢٥..
٥.	ٻه ٻيا جي رهنوٽيا	ناز سنائي	٢٥..
٦.	ڏونگر جن ڏوريا	ناز سنائي	١٥..
٧.	هاري ڪميٽيءَ الائي تحريڪ	قاضي فيض محمد	١٠..
٨.	زندگيءَ جي جهوٽي مان	حامد ۽ غلام محمد لغاري	٧..
٩.	چانديءَ جي زنجير	مومن ڪلينا	١٢..
١٠.	زندگي	مومن ڪلينا	١٢..

○ ○ ○

○

ڪامريڊ لغاريءَ جي مظلوم نياڻي،
مهر النساءِ لغاري
جي نالي —

○

ٻه اکر

مهراڻ اسڪان جي اداري سنڌ جي سامعين ڪرڻ جو پاڻ ٻه ڪاپيون
غلام محمد لغاريءَ جو بيو منبر ڪتاب آهي، جيڪو اسڪان جي اداري طرفان
شايع ٿي رهيو آهي. هي پهريون ڪتاب نه رکيو اسڪان جي اداري طرفان
شايع ٿي چڪا آهن پر پهريون اشاعت ڪرڻ حيدرآباد طرفان پڻ
شايع ٿيا آهن. ظاهر آهي ته اهي سڀئي ڪتاب ساڳئي وقت هن اداري طرفان
شايع ٿين ته ڪا ڳالهه ناهي. سڌ ذرا پهريون اشاعت ڪرڻ وارن ته
"منهنجي آڳاٽي" ڪتاب جي مهاڳ ۾ شروعاتي صفحن ۾ ڪجهه لکيو آهي
منهنجي خلاف لکيل ڪاڪوايد اسڪان جي اداري کي پڻ نام نهاد ادارو
ڪوٺيو آهي. بهتر هجي ها ته اسڪان پنهنجي طرفان به وضاحت طور
ڪجهه لکن. جيئن سنڌي ٻولي جا پڙهندڙ هن اداري جي موقف کان
واقف ٿي وڃن ۽ اصل صورتحال ظاهر ٿي پوي.

ڪاميٽي غلام محمد لغاري سنڌ جو محسن هو. هن سنڌ ڏي
۽ عظيم ڪارنامن لاءِ قربانيون ڏنيون هيون، جنهن جا سنڌ جي تاريخ ۾ اهڃاڻ
نشان موجود آهن. منهنجي ان عظيم انسان سان عقيدت جي نشاني
مسالن جي لکي. جنهن جو تفصيلي ذڪر مون پنهنجي ڪتاب "ماڻڪ موتي"
ساٿي (مارچ ١٩٨٤ع) ۾ ڪاميٽي جي تڪميل خاڪي ۾ پڻ ڪيو آهي.
پهريون اشاعت ڪرڻ وارن "منهنجي آڳاٽي" ڪتاب جي ص ١٣ تي
ظاهر لغاريءَ جا بعض نوٽس صفحا به شامل ڪيا آهن. جنهن مان معلوم
ٿو ٿئي ته انسان کي ڪاميٽي جي جيل مواد ڏيڻ جو ارادو
اشتهار ڏنو. اهو ان ڪري ته جو ڪاميٽي جي مواد جو ڪجهه حصو
آهي ته اهي ثبوت آهن. انسان جو ڪم آهي ته انهن نانءَ سنائي جو رپورٽ
ڪري ڇڏيو آهي. اوهان پنهنجي طور تي ان ڳالهه جي ضبط جا ر لکي.
ڪرشن ثنا

اُنهن لفظن کي جيڪڏهن مظهر لغاري لکيو آهي ته ڏهن به ٺيڪ. جيڪڏهن
اِها ابن قانيا قافن جي ڪرامت آهي تڏهن به ٺيڪ. ڪوڙ هوشن به ڪنهن
جي بابي جي ميراث ناهي. مارچ ١٩٨٤ع ۾ ڇپايل ان ڪتاب جي صفحي
٢.١ تي هن لکيو آهي: "اُتي رسول اسپتال ۾ هو ڪي ڇپائڻ نه ٿا ڏين. انهن
ڪجهه نوٽبڪ ممتاز ابراهيم جوڻيجو وٽ ڪيترن سالن کان پيل آهن. هن ويندڙ
ڪير هو ته هو ڇپائيندو. پر شايد هو ساري زندگي اُهي شيون
ڇپائي نه سگهي. ان ڪري اهي ڪجهه پانا وٺي رکيا جڏهن - خدا توکي ڪڏهن سڪارو
ڪندو، حڪم خاطري آهي ته اُهي شيون تون ڇپرائي ڇڏيندين' مان جوڻيجي
صاحب وٽ ويس ۽ ڪيس ناهي جو ٻيا پوڙهن ۾ اهي نوٽبڪ اُتان کڻي
انهن تي جڙيل ڊوش به اڄ اسپتال ۾ ڇڏي آيو.'

هو ڪجهه اهي نوٽبڪ محترم ممتاز ابراهيم جوڻيجي صاحب وٽان مليا هئا.
جيڪو ساٿين اڃا تائين موجود آهي. ٻي طرف محترم ناظم راهو به ان ڳالهه
کان چڱيءَ ريت واقف آهي ته اهي نوٽبڪ هو ڪي ڪنهن کان مليا هئا. محترم راهو سان
هڪ دفعي ان سلسلي ۾ هوسٽل سينٽرل جيل حيدرآباد ۾ پڻ اهي ملاقات
ڪئي هئي جڏهن هو ته اوهان ڇاهيو جا ڪتاب ڏيو ته تيئن اسان ڇپرائي
ڇڏيون، جيئن اوهان آزاد ٿيو.

جڏهن مان آزاد ٿيس ته هن انهن ڪتابن کي ڇپائڻ جون تياريون
ڪيون ۽ ٻه ٽي ڪاپيون تيار ڪيون - حيدرآباد ۾ خالد سنڌيءَ جي ڪتابن
ٻه ٽي ڪاپيون ڳالهايون. جيل کان آءٌ مان حيدرآباد ۾ پڙهندو هوس. ان ڪري
ها سنڌي وڪيل هئي. جيل کان اعلان ڪيو ته حيدرآباد ۾ رهائش
جو مسئلو ٿيو. هو خالد سنڌيءَ وٽ ويو ته اسان جي ڪتابن جا ڪجهه
ڪترا ڪتبخانو ڏسجو - جو هو ڪي روز ٻڌائي ان کان ان ۾ تڪليف
ٿيندي. ڪڏهن هو ته ادا ماڻهو جيڪڏهن حيدرآباد رهو ته هو ڪجهه
۾ ڪجهه آهي ته ٽي رسول جي ٻه آئي قبول ڪيو ۽ اسان جو سڪي
پاڻ ڪري اهو ڪتاب جي ڪتاب

جڏهن حيدرآباد مان ڇپائي آيو ته اُهو ڏيکاريو ته ان مرحوم واري خالد
جي وڏي ڇپرائي ويو. جنهن لاءِ هو رسالن جو سلسلو هو. اُن کي هو اسان آڇ
ڪيائين ته اسان ڇاپيون ٺهرايون، ترڪ ٻلڊ تڪ جي ٣٨ نمبر ڪمري ۾ رهائش هئس.
نوان پروگرام ٺهرايا ته سنڌي ادب جا ڇاپا ادارا. شمس ببليڪيشن رفاه
سنڌي، منصور ببليڪيشن ۽ دائود بلوچ، شمس ببليڪيشن ۽ عبدالله ڦاڻاءِ سنڌي
ساهت ۽ تاريخ ناٽڪن جا ترجما ڪيا. سنڌي ڪتابن ۾ ٽڪليون جي ڪاٿي ايترو
ڪو ڪيو. ڪنهن ڪاتبو ڪيون سڀ رانجي لکيا سين. ڪجهه ڏينهن کانپوءِ خالد سنڌيءَ
جي مرحوم مان معتبر ڪتاب شايع ٿيو جنهن ۾ اسان جي ادارن ڪاتب اهو
باقي تن ادارن جا نالا آيا. مون خالد کي چيو ته ڪاتب ته ڇهنئين ادارن
جو ٿيو. چي: ”هر اداري ۾ نظر رهيا آهن نالا آهن. ادهڪا به ڏيو ته
ترجمو ڪري يون. انهن ۾ نظرن مان ادبان جي ڪتابن جي ڪهڙو نه ڪندا ٿا
حال احوال ڏيو ته مرحوم لاءِ جو تاڪيپ وڌو هئي ڪمري ۾ ٻيلي ڪا لوس
۽ مسنجي جاءِ جو بلو ڪريون. مون هنجي هڪ محسن کان هو نظر
رهيو ترڦيا ٿور، وٺي خالد سنڌي کي ڏنا. ڪيرالله منهنجي سان پوءِ
چيو ”ادا نالا! خالد سنڌيءَ کي ڏنو ته سيائين. نور بخش رحمت الله صاحب
ڪتاب ڪي جا ٺاهيا ئي ويا ۽ هينئر ڪنهن لالچي آهي. خدا جي واسطي
تو ماهوار ڪيترا جي ڪئين ڪي. پاڻ مون ماهوار سان ٺلهي سڏيا ٿا.
تون منهنجو ڪاڻ ته ان کان اڳي نظر مونا مي وٺ. وچي ڪتبڻي
نقد ايبوا نسه ڏي جاءِ وٺي رهيو. خالد ڦاڪي ڏي يا نوٽ ته هنجي
اداري طرفان مصنف ڪتاب ”مردل ان رحمت ڪريلا“ شايع ڪئي. خرچ
مان ڏيو ڪيا. نالو منهنجي اداري جو ڏيندو. تو ڏنو تاڪيل جو خرچ
ڪيو. هن ايڊالاڻي ڪري آهي ته سنڌ ڪتاب منهنجي اداري طرفان شايع
ڪرايان. مڪي سنڌي ڪتاب. هتي اچي ڪم ڪري پاڻ سان جيڪا ڇپ
ڪندو، اها جزد سنڌو. هن هر وڏي ڪا ڏو آهي؟

۽ خط ڏسڻ سان آهي ته پاڻو ڪريم الله جهڙي جو لفظ لفظ سمجهي نه سگهيو .
ڪجهه ڏينهن کانپوءِ محترم خالد جو ڪتاب 'سنڌ جي ببليئن جي نالي تي شائع
ٿي ويو ته انسان سعد ڏينهن بيٺي ٺٺا ڪهڙي تي ويا سياڻ ته ڪهڙو جو ناول
بدليل هو. ڪريم جهڙي تقليد جيڪو ناهي! ساڳي اصل سنڌ جي شهيدات
ٿي آئي - حالتي ڏسندو ويا ن -'

۽ پوءِ واقعي سعد سنڌ جي شهيدات ٿي. هن ان ڪهڙي ۾ ۵،
۸، ڪتابن جا ڪتاب، سنڌ ۽ ڪهڙا جو استقلال ۾ انهن ۾ ساماڻ ۽
جا مسودا رکيا هن کي جا ٽنهي جو خيال هو - جهڙوڪ 'زندان جي جهروڪي مان'
'منتخب آڪاڻي' رڪار ۽ غلام محمد لڪاريءَ 'سنڌ جا شهيد' رامغفور گيءَ)
ضبط ٿيل زنار سنائي) - انسان جو ڪهڙي جو تالو نگون تڪل ڏئو ته
ڏڪ ۽ خاطر مان پٺي ملياو ياسين. مان مسلي ان کانپوءِ ٽن ڏينهن وسيع
ته اوهان کي جيڪي ڪجهه ڪرڻو هو اهو اوهان ڪيو - ساڳي انسان ڪري مون کي
پنهنجو سامان، ڪتاب ۽ مسودا ڪشتي ڏيو - هو آسرا ڏيندو رهيو
۽ شهباز بهريءَ جا چڪر ڪاٽيندو رهيس. سعد ڏينهن وسي ته جواب ڏنو:
'اوهان جو سعد ڪتاب 'زندان جي جهروڪي مان' مون ڇپيو هٿ ڏيو آهي پاڻ
نهوان ڪهڙي رکو بندر ڪيا اتي ۾ ٽن مون کي بندر ڏيڪاريا ۽ ٻه ٽي
وٺي مون کي بندر ڏنا. جنهن ڏينهن مون ڏٺو ته اهو ڪتاب ته ويو ڇپيو،
اشاعت گهر جي نالي تي ۽ شائع ٿيو آهي. مون کي بندر ڏني سڀ سڀان تارا
ته مون کان ڪتاب ڇپيو - هن کي تو ادا ڏس ٿيو - مون اهو ڪتاب
'ڇپرائڻ ڏني - سعد ته مون شائع ٿيا - پوءِ ته اهي اصل مسودا مليا هئا.
ڪامريڊ ساٿين مون کي ڏنا هئا. آخر انسان جي اداري ڪتابن اهو ڪتاب
شائع ٿي ويو ته سعد ۾ ڇپيو اشاعت گهر' پاران ڇپيل - مون خالد
کي چيو ته هي بيٺي پاليسي جا جي آهي -؟ چيو: 'يار! اصل گالهه

بيا آهيا ۽ بہ ڪالهه ڪوڙي ڳڻتي. اُها موڪلي اڄ تائين نه پڌائي سگهيو جو
هو ننڍي وڏي ڳالهه ٻڌائيندا ڪجهه آهي وويو. پنهنجي ارادي ۾ ڪي پنهنجي ساٿين ذريعي
ولايت ۾ ڪامياب ٿيو هو. آءٌ سندن عزائم موڪلي ڇپائيندس: 'ترڪ نقصان
پهچايو. هاڻي تو ڪاميابي لغاري جو پهريون ڪتاب 'منهنجا ڪاغذ' پهچي سگهي
ڪم رهيو رعايت سان ڇپي تو ڳاڻي مان وري سنڌي ڪتابي ۾ اچي ٿو.
ڪراچيءَ مان مون ڪتاب جو تائيتل ترت ڇپايو. ڪتاب جو ڪاغذ ٿيو ان کي
ڏنم. ١٠٠ صفحن جا پروف ڏنم. پوءِ اڻ پڙهيو ٿي ڪتاب ڇپجڻ بند ٿي ويو
ڏسندي ڏسندي اهو ڪتاب ۽ 'پنهنجو اشاعت گهر' وارن جي نالي تي
ڇپجي بازار ۾ اچي ويو ۽ انهي موقعي ڪيترا الزام ٿيا يا ويا. موڪلي چوڻ
سنڌي شرافت جو پڪو ثابت ٿيو پا ڇڏيا ڳوڙها. منهنجي ڪيڪ ويجهو ٿيو
ڪاميابي لغاري جا ڪتاب جو ڪاپي ڇپيا آهن. ان کانپوءِ ميان محمد ابراهيم
جويو صاحب، محترم فاضل راهو ۽ ڪامريڊ جي نالي منهنجا اشاعت لغاري
شائع ٿيون ته اهي ڪتاب موڪلي خود ڪامريڊ تي نه ڇپا يا موڪليو ويو
ڪيا هئا! ته مان سمجهان ٿو ته اهڙي ڪار پتو ٿي ويندو.

'پنهنجو اشاعت گهر' جي ڊائريڪٽر ابن قاضي قاضي عبدالغفور
آهي، ۽ اسان سان اٿڻ ويهڻ آهي. بهرحال، ٿيندو ته اِن بابت
پوءِ لکبو. اسان جي ادارن فيصلو ڪيو هو ته اسان مولانا آزاد جو ڪتاب
'قول فيصل' ترجمو ڪري ڇپائينداسين. مولوي آرسي ٻنهي سڳو رهيا هئا، ته مان
تو ترجمو ڪيو ڏيان. ڇو ته انهن محنت ڪانه ٿي ان جو ته موڪلي وقت ته
ٿو ملي. ابن قاضي تو ترجمو ڪري. ابن قاضي ڪجهه عرصي ڪانه ملو ته ڪيو
ته موڪلي وقت ڪونه فالتو هو ٿيو جو ترجمو ڪندو ۽ ڪجهه عرصي ڪانه ملي
فالتو جو ٿيو جيئن مڪمل ٿيو ته موڪليو وقت ته نه ٿو ملي.
ترت مان مهل وڃي ته هون وانگر ڪائي ترجمو ڪيو ۽ ترجمو ڪيو

مولانا عزيزالله ڀوهيءَ کي ڇهاڻ لکڻ لاءِ جيل مان ئي هدايتون ڏنيون، مان
اهاجيل ۾ هوس ته مولانا ڀوهيءَ ان تي ڇهاڻ لکي 'سنڌ ۾ ترقي پسند'
جي مالڪ ميان احمد شفيع کي ڏنو جو پوءِ اهو ڪتاب ڇپائي دوستن ۾
مفت ورهائڻ لاءِ ڏنائين. ڪجهه وقت کانپوءِ اسان ڏٺو ته انهن تي آزاد
قائم جي نالي سان اهو ڪتاب جيل ۾ ڏنو هو جنهن جي ڇهاڻ ۾ لکيو هو:
'هي ڪتاب ڇهڻ اُن پهرين نسخي جي نقل مان ڇپائيندو هوس. جنهن
۾ ابتدائي سال کان وٺي محترم ناشر صاحب جن فرمائش تي انهيءَ شروع
ڪيو ويو هو ۽ نظرثاني انهن جي تجويز اهو ڪم وقت ۾ ئي بند ٿي ويو'
(قول فيصل - تحرير آزاد ثاني - ص - ١٢، ١١)
۽ اُن ڪتاب ڇپائڻ اسان کي نقصان پهچايو ۽ هي شرارت ٿي وئي.
مون کي ڏک ان ڳالهه جو ٿيو ته ڪامريڊ لغاري ٿي جنهن سان هن ڳالهه جي ڳالهه ٿي هئي
آهي، پر هي سڀ اهڙن سمجهيو، پ. پ. جو دلال سمجهيو، ڪامريڊ ڏنو
استعمال ٿيو ته ان کي پڌرو ڪري نه آيا. هي اهڙن ڏانهن ڪيا پيا هوشيار ٿيو ته انهن
وڏي سختي سان انهن تي سيڪار شروع ڪيا. انهن ڪتاب ڪيو انهن ڏنو بڪاريا ويو —
آهيان ٿو ته ڪامريڊ جيڪي ڪتاب تي ڇهاڻ لکي هي ڪتاب ڇپرائي ان جي
نالي تي سنڌ ۾ آئي ته اهو تا جا سيڪڙن انهن جي جهونڪي مان 'ڪتاب اسان
مفت ورهايا ۾ ڏنو ته هن مولوي آريسر جي ڇهاڻ جا صفحا وڌائي اُن
سان ڪتاب جا نو سو سيڪڙا مون ڪتاب دوستن ۾ ورهايو ته ڪتاب سارو ڪيئي
قيمت مقرر ڪئي وڃي ڪي تي ڇپيا؟ مون پڇو ته هڪ هزار ان بازار رکيا
ويا. پڇڻ تي ٻڌايائين ته 'هُن ڇپايا هئا روپيه نو ليسا هئا ٿيا هئا' اصل
ڪتاب جي قيمت ته ستر روپيا آهي، باقي به روپيا ڇپائي جا آهن.'
باقي ڇپيا نه لغاريءَ جا نام ... ته مون کي خبر (؟) ته سوانح
جي پاسنامي ... غلط بيانيءَ کان ڪم به ورتو ويو. ...

ڪيا ڪامريڊ جي زندگي ۾ اهڙا مسئلا معنيٰ پارٽي جي روپين بابت سوين
ڪونه هيا. متين وفات کان هڪ سال اڳ ته ان تحريڪ جا اڳواڻ ماڻهو ليڊر ٿيا ان
وينديون رهيون ته اسان ٿا ڪري ونتا آيا هئا، ايتان سو ته ڪيترا ڪامريڊن کي ترس
آيا! مونکي سنڌ جي تاريخ جو هڪ مثال ياد اچي ٿو شهيد الله بخش
سومرو قتل ٿيو. ان کان پوءِ مشهور ٿيو ته ان جي خاندان جي قرب ۽ قتل
ڪرايو آهي. جڏهن ڪامريڊ ڪانڀو کنڊري جا بنگلا تي هڪ ڏينهن ڏاڍا ٿيا، جنهن
۾ جي. ايم. سيد، شهيد الله بخش سومرو جي ڀاءُ حاجي مولابخش سومرو،
پيشي سيا سيولانيا ۽ ٻيا به ماڻهو موجود هئا. هيئن ته سيد ڪامريڊ کي
پيشي تي ٿيا ڳالهه تي ڪلاس به ڪري پيتو. خاندان سومرو ڪيس پڇيو ته:
'پيشي جو؟' چيو: 'تون هنجي دوست جو قاتل آهين. مونکي ٻڌايو
پاڻ ۾ مرڻ آهي. ڪڏهن به ڪاڻ جو ماڻهو! هي ان جو ڀاءُ ۽ دوست به
ڪاشي پيٽي! چيائين: 'اهي ٻيئي ڪاشي پيٽي. ماڻهو ۽ دوست
شهيد جا خون سان غدار ٿيا آهن مون ان ڪري ماڻهو سو سوچيو ته شرح سمجهان
سو ڪامريڊ ڀائڻين. ڪامريڊ جيا سنگهاڻي به اصولي دشمن سان ڏيلي
سمجهوتو ڪرڻ، آءُ به ڪري به اهو قبول نه ڪندس. ٻين ٻيلي مونکي سر
تان آهو ڪالهه پڙهيو. مونکي تازو مير پور ماٿيلو ۾ يار يوسف لغاري
صوته مونا آڻي سياسي صوته ٿا سياسي مير پور ماٿيلو اچڻ ٿو ٿي
ته آڻي سياسي جو نه تو ڪي ملي ته ڪسي هيڪان ته ٿي يار ڪس اچڻ ته
سو جي سمجهي ايران ۾ پڻ عثمان جوائي ويا آهن. نوح مونکي رد به
چيائين ته تو ڪي پنهنجي سر تان هٿ ڪشيدو ڪري ڇڏيو!
۾ هاڻي مان ٿي يار رهي ويندس. سر سان مونکي ڪيا ٻيار ڏنا.
سنڌ سوا ڪنهن سان پيار ڪريون ته ڪيڏانهن ٿي مرڻ. ڪڏهن به نڪي
به ڪونه رهيا. مون به پنهنجا دوستن ۾ عوام کي تڪليف ۾ ڏٺو ڏيڏو
آڻيا ته پنهنجي سر ڀيان، ڪڏهن ماڻهو ڪهڙو ٿا سان ٿو تيار هوندو:

اي سنڌ! اي سنڌ واسيو! ڇو سو ته اسان جي سياست ۾ ڇا پيو
ٿئي؟ هي بدمعاش ٽوليون ڪيئن آباد ٿي ويون آهن جو اصول پرست
انسان کي ڇا ڇا نه ٿو پيو ڀوڳڻو پوي؟

باوجود ان جي ته مون ڪتاب سان ٿورو شناسائي پيدا ڪئي
ملڻا نه آهن اهي ڏينهن آيا. ان سبب ڪتاب تي خرچ اسان ڪيو آهي
ان سنڌ ۾ هيءُ ڪتاب اسان پنهنجو خرچ ڪري ڇپايو ته ... اسان
نقصان ۾ ٿيا صحيح. پر هي نقصان سٺو اٿئون. خالد سنڌي ميڙيو
قبول ڪريا انسان جو معتبر ساروسامان. ڪيترا مهودا هي پئسا قبايا
آهن ته مون نقصان به ان ۾ شامل. خالد سنڌي ڪڍيا ڪيل آهن
مرڪن تي هوڪليو ڏک هي صدمو ٿيو ته مون ڪنهن دوستن سان اظهار ڪيو
ته هوڪلي هيو ويو ته تون نثار حسيني ۽ ولي رام ولڀ کان پڇ ته خالد وڏ مان
سان ڪيترو ناڻو هڙپ ڪيو آهن؟ تون طارق اشرف کان پڇ ته ان کان
خالد ڪتاب جا پئسا ڪيئن کائي ويو؟ تون پڇ انهن شاگرد ڪري
جي ساٿين سان آهي ته انهن کان ضرور وٺ، ته جيڪو ڪجهه خالد هڪ کان
جي آهي ڇا ڇا نه ڪيو هي ٻڌ هڙتال تي ٿيا ويٺا هي ڪنهن ڏاڏو نه ڪيل
هي واقعات ڪردار ادا ڪيو شاگردن ان کي هڙتال کان جو هي ڪيئن
نه ٿئي سنڌ جي عوام سان غداريون ٿيون هي وقت جي ماڻهن جو دلال
ٿيا هجاريا رسالو ڪڍي ٻي سنڌ جي عوام سان ڪيترو نه ظلم ٿيو آهي؟
پڇ نوجوان شاعر علي نواز ناز تنيا کان ته ڪيئن ڪيو ٻيا ٻه ڪتاب
ڇپايو ته خالد ان جا ڪيترا پئسا هضم ڪري ويو؟؟

هو ڪلي خالد جا ڪيا ته ڪاهه قوم ۽ ناهي ڪٿي پنهنجي غداري کي لڪ
نه سگهيو آهي. استاد بخاري جي بقول ته:
'ڪهڙي ڪرتا ڪري ڏاهيندا، جي ليڪا جو ٻار لاهيندا'

اي منهنجي قوم جا منهنجا ڀائرو! توهان جن منهنجو ترجمو پڙهي چڪا آهيو
ته مون جي سبب ڪا تڪليف ياد ڪريان. منهنجو پنهنجو انگن نقارن جو سامان
ڪتاب، سودا ته ڪا ڪالا ناهي. آخر اهڙن سچن سان ان لهريا تي
پوليس ڇاپو هڻي ڪري سامان کڻي ويا. جيئن آيا تيئن ويا.
وقت رهڻ جي ڪالا ڪالهه. آيا اهڙا سامان جو ورڪي وارا پوليس
سڌيءَ ڪئي سڀا ٺيا ورڪي دلال ٿا آهن.

مون سب جهڙو وڏا مٽ ٽڪرا آيا ٻئي ٽيئڻ ڏيئو ته توهان
آڏو ائون تن جي سموهيا ڪا ڪنارن بابت ڪجهي. ان لاءِ منهنجو
اندر ڪتاب جو خانو جيڪو ٽڪ مٿان تي ڏنو هر دوست کي برابر
ڪيئي. باقي پنهنجو اشاعت جي جيڪا ادارا ڪي ڏيڻ واري ٽي علائق
وارن جا ڪڻ ته توهان آڏو آڻيا تي پيش ڪيا.

نانو سنائي.

٣٠، جولاءِ ١٩٨٨ع
جيل... ٿا سنة.

منهنجي آڪاڙي

آئون ١٩١٤ع ڌاري ڳوٺ غلام علي فقير لغاري تعلقي ڏگهڙيءَ ۾ هڪ غريب هاريءَ محمد خان لغاري جي گهر ۾ ڄائس. منهنجي ڄم جي ڪري منهنجن مائٽن کي بيحد خوشي ٿي. ڄاڪاڻ ته منهنجو پيو ڪوبه ٻار اڳ ڪونه هو. فقط هڪ ڀيڻ هئي، سا به اڳ وفات ڪري ويئي هئي، جنهنجي ڪري منهنجا مائٽ بيحد ماول هئا. (بقول خليفه نبي بخش لغاري عليه الرحمته).

جهيندي گهرنڪو فرزند ڄاوي، مايا ٿيهندي
ٻگانا لـــوڪ ڪاوي
ڪســن ڪاون مٺيندا چاون ڪــتي شهري
جمونن بر ڊونڊ آون.

بابا صاحب جڏهن چوندا هئا ته ٻن سالن کان پوءِ منهنجو ٻيو ڀاءُ ڄائو هو، جنهنجو نالو مير محمد خان رکيائون. ليڪن اهو به ٻن سالن بعد وفات ڪري ويو. انهيءَ کان پوءِ وري هڪ ڀيڻ به ٿي جا ننڍپڻ کان ڪمزور ۽ بدن ۾ تمام ڏٻري هئي، ٻارنهن سالن بعد آها

وبچاري ۾ گذاري ويئي. ان کان پوءِ به هڪ ٻئي ٽيم حا اڃان تائين زنده آهي. هڪ ڏينهن بابا کان پڇيم ته منهنجو نالو غلام محمد ڇو رکيوَ؟ منهنجي پيءُ مونکي ٻڌايو ته پاڻ بلوچن ۾ ڏاڏا جي نالي رکڻ جو گهڻو رواج آهي. ليڪن جڏهن تون ڄائين اُن وقت غلام محمد جي نالي سان سنڌ جا ٻه ناميارا ماڻهو هئا. ڀهربون غلام محمد ڀرڳڙي، ٻيو ٽنڊي باگي جو مير غلام محمد خان. جنهن لاڙ جي ايراضيءَ ۾ مدرسو کولي عام ماڻهن کي تعليم ڏياري هئي. تنهنڪري مون به انهن عزت ڀرين ماڻهن، سنڌ جي خيرخواهن ۽ وڏن ماڻهن جي نالي کي ڏسي، تنهنجو نالو غلام محمد رکيو ۽ اها دعا گهرندو هئس ته خدا مون، منهنجي پٽ کي به انهن جهڙو ڪري جيئن هنن جو نالو سنڌ جي ٻچي ٻچي جي ڪن تي آهي، ۽ عزت سان ورتو وڃي ٿو، تيئن مولا پاڪ توکي به ملڪ جو ناميارو، وفادار ۽ ملڪ جو خدمتگار ڪري (آمين) تنهنڪري توتي اهو نالو رکيو ويو.

انهي وقت مرحوم رئيس غلام محمد خان ڀرڳڙي سنڌ جو هڪ ناميارو اڳواڻ هو جنهن نه رڳو سنڌ ۾ مگر هند ۾ به پنهنجو نالو چمڪايو هو. تنهنڪري منهنجي پيءُ ڪي انهيءَ نالي رکڻ جي خواهش ٿي ۽ اهو نالو رکيائين.

منهنجي تعليم لاءِ به بابا سائين حتي المقدور ڪوشش ڪئي، هڪ غريب هاري ماڻهو ٻيو وري هڪ پٽ

مائٽن کي تمام پيارو ھئس. غريب ھوندي بہ مونکي ڳوٺ جي ملا صاحب وٽ پڙھڻ لاء موڪليندو رھيو سندس سدائين اھا تمنا ۽ ڪوشش ھئي تہ آئون چڱي ريت علم حاصل ڪريان.

انھيءَ زماني ۾ انگريزي اسڪول تمام گھٽ ھئا. تنھنڪري پھريائين ملا صاحب جن وٽ قرآن شريف پڙھڻ ويٺس. پھريون سيپارو ياد ڪيم جو اڃا تائين مونکي ياد آھي. ان کان پوء جيڪي سنڌيءَ جا شروعاتي ڪتاب مڪتب ۾ پاڙھڻ ۾ اچن ٿا سي سڀ پڙھي، وري پارسي پڙھڻ لاء جيمس آباد تعلقہ جي چونئيري لڳ ڳوٺ حاجي مبين خاصخيلي ۾ حضرت مولانا مولوي نوح صاحب ولد حاجي خميسو خاصخيلي عليہ الرحمة جن جي مدرسي ۾ داخل ٿيس. ان وقت اسان جي علائقي ۾ مولوي محمد نوح صاحب جن جي والد ميان حاجي خميسہ عليہ الرحمة جن جي ھستي قابل تعريف ھئي. پاڻ اڻ پڙھيل ھو ليڪن اديبن، عالمن ۽ سوشل ورڪرن جي صحبت ڪري پاڻ بہ ھڪ وڏو خادم خلق ھو.

ھاري جماعت جو بنياد بہ اسان جي پسگردائي ۾ ان شخص وڌو. ھو ان جماعت جو وڏو ڪارڪن ھو.

حاجي خميسي جي فرزند مولانا محمد نوح عليہ الرحمة عربي جي تعليم حضرت مولانا محمد عثمان صاحب (قرآني) عليہ الرحمة جن جي مدرسہ ڳوٺ بنيرہ ۾ فارغ

تحصيل تائين حاصل ڪئي.

مولانا قرآني - بنيرن وارو ان وقت زبردست عالم دين هو. اسان جي ضلع ٿرپارڪر ۾ نه بلڪ هند توڙي سنڌ ۾ وڏو عالم ليکيو ويندو هو. حاجي خميسي جي شڪل و شباهت عالمن جهڙي هئي. هو بد رسمن، پير پرستي ۽ رشوتخوري جي سخت برخلاف هوندو هو. سچ چوڻ جو ته اهڙو ڪوڏيو هوندو هو جو ڪنهن به وڏي ۾ وڏي امير کان به نه ڊڄندو هو. ان سچائي ڪري وڏا ماڻهو به سندس گهڻي عزت ڪندا هئا ۽ اڄ تائين بـه سندس نالو دوستن جـي دلين تي نقش ٿيل آهي.

هو جيڪا به مذاقيه انداز ۾ نڪتچيني ڪندو هو سا لاجواب هوندي هئي.

ڳالهه ڪندا آهن تـه پاڻ هڪ دفعي ڪنهن وڏي جاگيردار مير صاحب جي شـادي جي موقعي تي ويل هو. حاجي صاحب کي ماني ته تمام سني ڏنائون پر هئي ڪـن ميرن جي اوبر - حاجي صاحب کي چرچي جي عادت هوندي هئي. ويتر هـو شاديءَ جـو موقعو سو جڏهن ماني کائي هٿ ڌوئي فارغ ٿيو. ان بعد اچي مقعد کـي کنهڻ شـروع ڪيائـين. ڪچهري ۾ ويٺل ماڻهن صحيح ڪيو، تـه هي، ڪـو نئون چرچو ضرور ڪندو. سو پڇيائون ته حاجي صاحب ڇا ٿي ويو؟ چيائين ڇا ٿي ويو! مير صاحبن جي اوبر کائڻ ڪري

مقعد ۾ اچي ڪاڇي ڌي آهي. جيڪو به مير صاحبن جو اوپارو ڪاڻيندو، سو .... ڌي پوندو. انهيءَ مان سندس مطلب هو ته اوبارو نه ڪاڻڻ - ٻي طرف ميرن جي اڳيان پنهنجي ٽيندڙ ڏڪربلن کي ڏوڪي، انهن ڳلهن جي توبچين جي پٽ وائکي ڪرڻ. جيئن هي ميرن، پيرن، ڪان ٽري وڃي پنهنجو پورهيو ڪري پنهنجو پيٽ پاڻ پالين .

حاجي خميسو صاحب سندس پٽ جي مدرسي جي شاگردن کي ڏاڍو پيار ڪندو هو. آڏون نندو هوس ذڪر وغيره لاءِ سندس گهر به ايندو ويندو هوس. حاجي توڙي سندس گهر واري ٻئي تمام گهڻو پيار ڪندا هئا. اسان شاگردن مان ڪوبه گهر ڏي ڪنهن ڪم ڪار سان ويو، جي پاڻ ماني کائيندڙ هوندو هو ته زوريءَ اسان کي به پاڻ سان گڏجي ماني کارائيندو هو. ڪابه نئين وٽ يا سوکڙي گهر ۾ ايندي هئي ته پهريائين پهريون حصو اسان پرديسي شاگردن لاءِ جدا ڪيو ويندو هو.

حاجي صاحب هاري جماعت جو ورڪر هو ۽ منهنجو ڏاڍو به اڳ چنٽري طرف ويٺل هو ۽ پاڻ به هڪ غريب هاري هو. هروقت حاجي صاحب کي هارين جون ڳالهيون ۽ زميندارن جا ظلم ٻڌائي، انهن ظالمن خلاف نفرت ڏياريندو هو. ڏاڍا سائين ڏاڍو چرچائي ۽ کل مک هوندو هو. جنهنڪري ظالم زميندارن، رشوتخور ڪامورن، ميرن ۽ پيرن جون آملون ۽ چٽرون ناهي حاجي صاحب جن کي ٻڌائيندو هو.

آنهن ڏينهن ۾ ڪن حاسدن اها به پروپگنڊا هلائي ته هاري ورڪر روس جا ايجنٽ ۽ چڙتا آهن ۽ انهن کي آتان مدد ملندي رهي ٿي. حاجي صاحب تمام مشهور ۽ سچو پڪو ڪارڪن هو سو بهادري ۽ بيباڪيءَ سان رشوتخورن، بدرسمن ۽ اجاين ڀتڙيوتن خلاف جنگ جوئيندو رهيو. سموري حياتي پيري مريدي ۽ وڏيرپ جي خلاف لڙندو رهيو. ڪيترا دفعا مارون به کاڌائين ريش مبارڪ به پٽارايائين. پر جيئن تڏ تيئن وڌ.

اُن وقت ۾ سکر جي طرف ابو شوڪت حمزو هوڪي هڪ شاعر هو. جنهن جون اهڙن شعرن جون چوپڙيون ڇپايل هيون سي پڙهي وڏي واڪي ماڻهن کي ٻڌائيندو هو.

ان وقت براج تي پيل سرڪاري زمين هارين کي ملي، اها تحريڪ به زور شور سان هلائي هئائين. هڪڙا فارم درخواست جي نموني ۾ ڇپايا هئائين جي انبن آني جي حساب سان وڪڻي هاري جماعت لاءِ چندو گڏ ڪندو هو. مون کي ياد آهي ته منهنجي پيءُ ۽ چاچي به ان وقت ڪٽڪ وڪڻي چندو ڏنو هو ۽ رسيدون ورتيون هيون ۽ بابا کي ائين به چوندو ٻڌو هوم ته بابا پاڻکي زمين ملندي ۽ پاڻ زمين وارا ٿينداسون. تون همت ڪري پڙهه جڏهن پڙهي وڏو ٿيندين پوءِ پاڻ تمام گهڻو خوش گذارينداسون. اتڪل به سال مولوي محمد نوح صاحب عليه الرحمة جن وٽ پارسي پڙهيس پوءِ آتان ڇڏي

ڊگهڙي تعلقي ۾ مراد علي مهر نالي هڪ نيڪ مڙس
جي مدرسي ۾ پڙهڻ لاءِ داخل ٿيس. ميان مراد علي مهر
صاحب هڪ چڱو زميندار ۽ نهايت دينددار هو. هي به
رشوتي ڪامورن، پيري مريدي، بدرسمن، زالن کي پيرن
وٽ وڃڻ جي سخت خلاف هو. سندس ذات وارن
کي سدائين منع ڪندو هو ته پيرن جي پوڄا هرگز
هرگز نه ڪريو. هنن جو چيو ڪَنهن به نه مڃيو نه
وري ڪين گهرن ۾ اچڻ ڏيو. سندس قوم، هن نيڪ
مرد جو چوڻ نه مڃيو ۽ ان جي برخلاف به ڪم ڪندا
رهيا. نيٺ خطا کاڌائون. جو هڪ پير ثارل شاه نالي
هڪڙي مريدياڻي پڇاڙي ويو. جا شايد اڃا تائين
زنده آهي. اهي اڄ وارا پير ڪري ڪوڙا آهن. ڪاڇيلا
اسٽيشن جي اولهه طرف انهن پيرن جو ڳوٺ آهي ۽
ثارل شاهه جو ميلو به لڳندو آهي. ان خراب واقعي
کان پوءِ هو صاحب سدائين هنن سان سخت جنيون
ڪندو هو. جنهنڪري ڪيترا سندس عزيز به سندس
دشمن ٿي پيا. ان وقت ملڪ ۾ سنڌ تي پنجابين جي
ڪاهه ڪاهان زور شور سان هئي. هي صاحب ان جي
به سخت مخالف هو. جنهنڪري ڪيترا دفعا هنکي
سندس عزيزن ۽ پنجابين پاڻ ۾ ملي ڪوڙيون سازشون
سٽي جيل جا دروازا به ڏيکاريا. مگر آڻ نه مڃيائين.
مرد مجاهد ٿي نهايت دينداري ۽ سان ظالمن ۽ رشوتخورن
جي خلاف وڙهندو رهيو. پرهيزگار ته ايتري قدر هوندو

هو جو پنهنجي پٽ جي ڪا ڳالهه خلاف اصول ڏنائين ته هڪدم ڪيس پنهنجي ڳوٺ مان لوڏي ڪڍي ڇڏيائين ۽ جيستائين هو توبهه تائب نه ٿيو تيستائين پنهنجي گهر ۾ به اچڻ ڪونه ڏيندو هوس.

ميان مراد علي پنهنجي ڳوٺ ۾ هڪ مدرسو به قائم ڪيو جنهن ۾ اٽڪل ڏيڍ سئو شاگرد تعليم وٺندا هئا. مدرسي جو وڏو مدرس مولانا محمد اسحق صاحب پرڳڙي هو. مدرسي کي ملا اسڪولس جي آفيسرن کان ڪجهه گرانٽ به ملندي هئي. ليڪن ڪمي پيشي لاءِ ميان مراد علي پاڻ جوابدار هو. هو صاحب ماني ڪانسواءِ شاگردن کي ڪتاب، ڪپڙا وغيره به ڏيندو هو. سندس ڪل پيدائش جو ٽيون حصو مدرسي بلي هوندو هئو. باقي چوٿين حصي تي پنهنجي سادي سودي زندگي بسر ڪندو هو. مون سان خاص پيار هوندو هوس. پاڻ چڱو ڄاڻو هو. مون کي راهداري ۽ درخواستون وغيره لکڻ ۽ جملا ڪتب آڻڻ سيکاريندو هو. دعا ڪري سدائين هيئن چوندو هوم ته ”ڇورا! تون منهنجي اسڪول مان سٺي تعليم حاصل ڪري هڪ لائق ۽ فائق انسان ٿيندين.

ڪيڏي نه ٿجان مرد مجاهد ٿجان. رشوت خورن، پيرن، سيدن جي بدرسمن جي خلاف جهاد ڪندو رهجان. هي منهنجي وصيت ڪڏهن به نه وسارجان.“

آئون سندس پيار ۽ محبت، استاد صاحبن جي سٺي پڙهائي ۽ شفقت جي ڪري ۳ سال مدرسي ۾ رهيس.

جت ڇهين چوڪي پارسي جي تعليم حاصل ڪيم- سڪندر تائين سڀ پارسي ڪتاب اتي پڙهيس - سنڌي ۽ جا به شروعاتي درجا مون اتي پاس ڪيا- اهو عجب زمانو هو- اڄوڪن شاگردن کي ڏسي عجب وٺيو وڃيم جي ٽيبلن تي ڇهڇن ساڻ بوٽ پلاءُ کائيندي به ماني ساڻ ڪٿين ويڪون پيا ڪيندا ۽ بورڊنگ جون گلاڻون ڪري پڇڻ جون پيا سٿون سٿيندا . اسين ان وقت پري پري ٻن ٽن ميلن تي فقر وٺڻ ويندا هئاسين- اسان ساڻ ڪيترا مون جهڙا غريب شاگرد هئا جن کي جتي به ڪانه هئي. پير اگهاڙا هوندا هئا. گرميءَ ۾ فقر يا خمس جو وارو ايندو هو ته ويندا هئاسين. گرميءَ جي ڪري پير جلندا هئا. پري ڪان ماڻهو ڇيٿو ڏسي وٺي ڊوڙندا هئاسون ۽ ان تي پير رکي پنهنجا پير ٿڌا ڪري وري پنڌ پوندا هئاسون. اهڙي طرح اهو ٻه ٽي ميل مفاصلو پورو ٿيندو هو. رات جو ڪٿي لسي ۽ ٻاجهر اسان شاگردن جو خاص طرح طعام هوندو هو. پر ان ڪٿي لسي ۾ رب ۾ جا لذت ۽ ميٺاج هو جو اڄ ست رڃي، بوٽ پلاءُ ۾ به ڪا لذت ڪانه ٿي اچيم. شاگردن جي پاڻ ۾ اهڙي محبت هوندي هئي جو موڪل وارو عرصو هڪ ٻئي کان روئي موڪلائيندا هئاسين.

منهنجو پيءُ ۽ چاچو انهي وقت مراد علي مهر جي گهر ڪي مزدوريءَ تي لوڙهو ڏيندا هئا. پرءِ جڏهن اڇي وهندا هئا ته آئون به وٽن اڇي وهندو هوس ته

وڏيرو مراد علي بابا سائين کي چوندو هو ته ”محمد خان! ڪن ڏينهن کان پوءِ هي تنهنجو پٽ، پنهنجي همت ۽ بيباڪاڻه هلت چلت جي ڪري ملڪ ۾ نالو ڪڍندو“ بابا صاحب فرمائيندو هو ته وڏيرا صاحب الله سائين شال هي تنهنجا اکر اگهائي -

بابا سائين هڪ هاري آهي. مگر سندس محبت علم وارن سان تمام گهڻي هوندي هئي. بابا سائين کي ڏينهن ميرپور خاص تعلقي جي مبارڪ لغاري جي ڳوٺ ۾ به اچي رهيو هو جت ڪوئلن جي مزدوري ڪري ١٢ آني حساب سان ڪوئلن جي ڳوٺ مٿي تي کڻي ميرپور خاص ۾ وڪڻي پنهنجو گذران ڪندو هو. ان بعد وري ميرپورخاص ۾ ڪوڏي مل جي مشين تي ڪتر جو ڪم ڪندو هو جتان ١٥ ربيه مهينو ملندو هوس. جن مان گهر جو خرچ ۽ منهنجا ڪپڙا ۽ ڪتاب به وٺندو هو. اُن وقت جا ١٥ ربيه هن وقت جي سؤ کان وڌيڪ ۽ برڪت وارا هوندا هئا.

پارسي پوري ڪرڻ کان پوءِ ساڳي مدرسي ۾ عربي شروع ڪيم. مدرسي جي مخالفت ته سڀ وڏيرا ڪندا هئا. پر خاص ڪري ان وقت جي وڏيرن مان خاڪو مهر پنهنجو مٽ پاڻ هو. ڪوڙن ڪيسن ڪندي به ڪين گسندو هو. هڪ دفعي جي ڳالهه آهي ته مدرسي جي پير ۾ وڏيري جي ڦتين جو کرو رکيل هو. ڪنهن حاسد اچي ڪري کي باهه ڏني. ٽن چئن سوَن

مٿن جو ڪرو ته سڙي ويو پر مدرسي جي جاء جو ٻيو
ڪجهه حصو سڙي پسم ٿي ويو. وڏيري جي مخالفن اهو
اهو هُل هلايو ته پيرن جي پٽ ڪري وڏيري جو
ڪرو سڙيو آهي- ڪن حاسدن وري شاگردن تي هنيو
ته اها باهه ڪري ڪي خطابين ڏني آهي- مگر هن صاحب
نه ڪنهن شاگرد يا ٻئي ڪنهن کي ڏوراپو ڏنو نه
ڪجهه چيو. رضا تي راضي رهي ڪٿي مانڻ ڪيائين.
ان بعد وري اسان جي ڳوٺ غلام علي فقير لغاريءَ
۾ مولوي حاجي محمد لغاري عرف مولوي عبدالڪريم
صاحب مدرسو کوليو. ڳوٺ جي سولائي تي ٿهنڪري
اتي اچي پڙهڻ لڳس ۽ ڪجهه عربي جا ڪتاب پڙهيم
انهيءَ زماني ۾ رفيق ڪامريڊ حيدر بخش جتوئي ڏگهڙيءَ
جو مختيارڪار هو ۽ مولوي صاحب سان سندس دوستي
هئي ۽ هميشه مدرسه ۾ ايندو هو. رفيق جتوئي انهيءَ
مختيارڪاريءَ جي دور ۾ تمام سادو، هردلعزيز، ملنسار
۽ غريبن جو همدرد هوندو هو. مونکي ياد آهي ته رفيق
جتوئي هڪ دفعي اسان جي ڳوٺ آيو. ڳوٺ جي زميندارن
تن جڻن ڏينهن کان تياري ڪئي هئي تمام گهڻو فروٽ
ڪاڌا، مٺايون، شربت گهرايا ويا هئا. حلوا، پلاءُ، شيرنيون ۽
ٻيون شيون ٺاهي رکيون ويون مگر جتوئي صاحب اهي سڀ
شيون غريبن ۽ شاگردن ۾ تقسيم ڪري ڇڏيون- ۽
پاڻ ٻاجهريءَ جي ماني کير سان کاڌائين - انهيءَ سادگيءَ
ماڻهن تي ڏاڍو اثر ڪيو آنهن ڏينهن جي مختيارڪاري

اڄوڪي زماني جي ڪليڪٽري ڪان گهڻو وڌيڪ هئي.

رفيق جتوئيءَ جي انهيءَ حاڪماڻي وقت واري همدرديءَ اڃا تائين ڳوٺائن کي ياد آهي. آئون ڪجهه وقت اتي پڙهيس انهيءَ ڪان پوءِ ترت منهنجي شادي ٿي- شادي ٿيڻ سان ڄڻ مونتي وڏو بوجهه پئجي ويو. لاچاري پڙهڻ کي ڇڏي- پيٽ قوت لاءِ بنيءَ جو ڪم ڪرڻ لڳس. سال ڪن بنيءَ جو ڪم ڪيم- ان ڪان پوءِ ڳوٺ ۾ هڪ لغاري ڀاءُ سان گڏجي ريزڪي دڪان کوليم- آئون غريب هوس، موڙي بروچ جي هئي- سال گذرڻ بعد پتين جي حساب ڪتاب ۾ ڏي وٺ تان بروچ اڇي مٿيو. تڙ تپ هن کي کلف ڏيئي مونکي لوڌي ڪڍيائين ٻاهر. انهيءَ اوچتي ۽ ظلم زبردستي جي واقعي مون تي ۽ بابا سائين جي دل تي ڏاڍو درد آميز درد پيدا ڪيو. ليڪن همت جو سندرو ٻڌي وڻ ڪپي پنهنجي هٿن سان ڪنڌي ڏيئي ننڍڙو چونرو ڏاهي ان ۾ دڪان کولڻ جو ارادو ڪيم- ٽن مهينن جي لڳاتار ڪوشش بعد دڪان کي ٻاهران لوڙهو به ڏيئي ويس دڪان جو در به مون هٿن سان ٺاهيو. دڪان تيار ٿيڻ بعد ١٠ رپيا ڪٺي سامان خريد ڪرڻ لاءِ ڊگهڙي ويس. ۽ واپس سامان مٿي تي کڻي اچي هٽ دلايم. دڪان سان منهنجو گذارو چڱو ٿيو. هڪ حلوائيءَ ڪان ڌندو سکي ريزڪي دڪان سان گڏ- پڪوڙا ۽ مٺائي ٺاهڻ به شروع ڪيم. سال ڪان پوءِ چونري

کي اچي اڏوهيءَ ورتو جنهنکري چونرو اچي ڍمڻ لڳو مون وٽ پئسي جي تمام تنگي هئي. لاچار هڪ گڏهه هٽ ڪيم جنهن تي مٽي ڊوڻي ڏ ٢ فوٽ ڊگهو ١٤ فوٽ ويڪرو هڪ ٺاهوڪو صفحو پنهنجي هٿن سان پاڻ تيار ڪيم - پوءِ هتان هتان ڇت جو سامان داسا، ڪامون پٽيون پٽ سٽ ڪري ڇت ٻه اڏيم. منهنجو ڏاڏو - لهارڪو ۽ واڍڪو ڪم ڪندو هو. ان جا اهي اوزار ٻه گهر ۾ بيل هئم، هٿ سان گڏ واڍڪو ۽ لهارڪو ڪم ٻه شروع ڪيم - انهيءَ کان علاوه سگري ۽ استري وٺي ڌوٻي جو ٻه ڌندو چالو ڪيم. پيڙيون ٻڌڻ ٻه سکيس - مطلب ته جيڪو ٻه ڪم ملندو هوم سو ڪندو هوس سمورو وقت ڪل، خوشي، مشغولي ۽ ونڊر ۾ گذري ويندو هو.

منهنجو خاڪسار ٿيڻ: انهن ڏينهن ۾ اسانجي ڳوٺ ۾ هڪ دوست اسڪول ماستر هو اهو ٻاهران آيو هو سو خاڪسار تحريڪ جو پيغام کڻي آيو - ۽ شهر جي نوعمر جوانن کي پريڊ ڪرڻ سيکارڻ لڳو - خاڪي ڪپڙا پهرائي خاڪساري جو ”اخوت“ جو نشان سيني کي چهٽايائين. منهنجي ڳوٺ جي خاڪسارن جو مرڪز منهنجو دڪان ٿيو - آئون ٻه دوستن جي ديکا ديکي جي ڪري خاڪسار ٿيس. جوش خروش سان ڪم ڪي لڳي ويس. ۽ ٻين ڏورانهن خاڪسار دوستن سان خط و ڪتابت ڪرڻ لڳس. خاڪسار تحريڪ جو هڪ ماهوار

رسالو جو مرحوم مير نصير محمد خان نظاماڻي ”خاڪسار سپاهي“ جي نالي سان ڪڍيو هو اهو به گهرائي پڙهيم انهيءَ کان پوءِ لاهور جي ”الاصلاح“ اخبار به گهرايم خاڪسار تحريڪ جو لٽريچر تذڪره، قول فعل، اشارات- مولوي جو غلط مذهب ۽ ٻيا به ڪتاب پڙهيم- جن منهنجي دل تي گهرو اثر ڪيو- ڳوٺ جا جاهل مـلان ۽ پير سيدن جا مريد منهنجي سخت مخالفت ڪرڻ لڳا تـه آن کان وڌيڪ تحريڪ جو ڪم ڪرڻ لڳس. يوپي ۾ خاڪسارن جو ٽڪر ٿيو تـه اتي محاذ قائم ڪيو ويو. لکنو ۾ شيعه سني فساد ڪندا هئا تن کي ٽاهڻ لاءِ خاڪسارن ڪوشش ڪئي ۽ آئي ويا ته انهن کي جيل ۾ بند ڪيو ويو. بلند شهر ۾ خاڪسارن تي گولي به هلائي وئي. انهي وقت تحريڪ جا مجاهد لکنو ويا تي آئون بـه سنبت ۾ هوس تـه خبر آئـي ته محاذ ختم ڪيو ويو.

١٩٤٠ع ۾ لاهور ۾ سڪندر حيات خان خاڪسار تحريڪ تي بندش وڌي. خاڪسار انهيءَ جي پيچڪڙي ڪري ٣١٣ خاڪسارن جـو هـڪ جٿو روانـو ڪيو جنهن تـي گولـي هلائي وئي. ڪيترا خاڪسار شهيد ٿيا- آن بعد سنڌ مان بـه جٿن روانا ڪرڻ جو آرڊر ٿيو. اسان جي ڊگهڙي جا سالار اسلم چوڌري ۽ شيرمحمد لغاري مونکي حڪم نامو ڏيڻ آيا. آئون آنوقت هڪ باغ ۾ مزدوري ڪندو هوس جو مون مقاطع تي ورتو

هو. اُن ڏينهن باغ جي انبن پهرين شاخ ڏني هئي.
آئون اُها پڪل شاخ کڻي آيو هوس. شام جو بٺي
سالار صاحبان آيا مونکي هلڻ لاءِ حڪم ڏنائون. مون
گهران ماني آندي سا کائي آهي ٿانو آتي ئي رکي گهران
موڪلائيءَ کان سواءِ روانو ٿيس. ڇاڪاڻ ته خبر هيم
ته موڪلائڻ سان ڪڏهين به ڪونه ڇڏيندم. پيا جيڪي
به ڳوٺ جا خاڪسار هئا تن کي هلڻ لاءِ چيم .مگر هو
نه هليا. اسين رات ئي روانا ٿياسون منهنجي ڳوٺ وارن
منهنجي ارادي کان منهنجي مائٽن کي واقف ڪيو.
ماءُ پيءُ جو فقط آئون هڪڙوئي اڪين جو آسرو هوس.
سي راتو رات پيرو کڻي منهنجي پويان پيا. ڊگهڙيءَ
شهر ۾ اچي پچا ڪيائون ته خاڪسار ڪٿي ٿا رهن.
صبح جو ڪين خاڪسارن جي مرڪز جو پتو پيو. هي
اچي انهيءَ ماڙي هيٺان ويٺي رهيا. آئون ماڙي تان
سڀ ڪجهه ڏسان مگر هيٺ اصل نه لهان ڇاڪاڻ
ته خاڪساري عقيدي موجب راهه خدا ۾ جان جي
قرباني ڏيڻي ڇڪس. سو هٿن انهيءَ قرباني کي پٺ
ڏيڻي ڪيئن پٺ تي وران. ان حال جي ڪري منهنجا
به ٽي ڏينهن انهيءَ ماڙي ۾ ئي صرف ٿيا. آخرڪار
مائٽ ويچارا نااميد ٿي روئي رڙي واپس گهر موٽيا.

اسين جمعي جي ڏينهن گاڏي ۾ سوار ٿياسون.
منهنجي سوٽ جمع خان کي جا خبر پيئي سو لاڙيءَ
تي چڙهي ميرپور کان اچي منهنجو اڳ ورتائين ۽ هڪ

سپاهيءَ کي به وٺي آيو جيئن ميرپور ۾ گاڏي آئي ته
مونکي ڪٺي پڪڙايائين. مون سپاهي کي چيو ته مون کي
ڪهڙي ڏوهه ۾ تو گرفتار ڪرين؟ ان تي سپاهي جواب
ڏنو ته هيءُ تنهنجو چاچو تو چوي ته تو چوري ڪئي
آهي. مون چيس ته پهرين چاچا کان پڇ ته مون ڪهڙي
چوري ڪئي آهي. هن چاچا کان پڇيو. ان تي چاچا
چيو ته تـه هن ڪا چوري ڪانه ڪئي آهـي مگر
خاڪسارن سان تو وڃي. ۽ سندس ماءُ پيءُ روئي روئي
اندا تي پيا آهن. ان ڪري آئون هن کي وٺي آيـو
آهيان. ان خبر پڌڻ شرط سپاهي مونکي ڇڏي ڏنو.

اسين ٻاهر آياسين پر چاچو صفا نه ڇڏيم. ڪيترن ماڻهن
کي گڏ ڪري چوڻ لڳو ته هن کي سمجهايو. پهلوان
جي هوٽل تي ڪيترن ماڻهن جو هجوم مونکي وڪوڙي
ويو. تن به مونکي چڱي طرح سمجهايو: مون هنن کي
دلاسو ڏنو ته هاڻي آئون ڪونه تو وڃان. اهڙي ريت
چاچاکي آتي ڇڏي لڪي پيشاب جي بهاني سان آتيس، هنن
کي مون چيو ته هاڻي مونتي ڀروسو ڪريو آئون اچانتو.
ائين ڪري آئون وٺي ڀڳس سوميرپورخاص کان ريلوي
لائين ڏيٺي رتن آباد اسٽيشن تي پهتس، اتي گاڏيءَ کي
دير هئي سو سلطان آباد آيس ته گاڏي آئي هڪدم چڙهي
ويٺس. گاڏي ۾ ويهڻ شرط دوستن جي جاچ ڪيم.
شير محمد لغاري ۽ چوڌري اسلم به مونکي ڏنو تن پاڻ
ڏي اچڻ لاءِ اشارو ڏنو. آن گاڏي مان لهي وري هنن

واري گاڏي ۾ چڙهيس ۽ هڪدم سوٽ ڪوٽ هٽي
وارو پاتائي. ڊريس بدلائي پاڻ کي اهڙو اجنبي بڻايم جو
گاڏيءَ ۾ ويٺل منهنجن مائٽن مان به ڪنهن مونکي
ڪونه سڃاتو. حيدرآباد اسٽيشن تي هو سلوار وارن ڏي
نهاريندا رهيا. آئون هنن جي اکين اڳيان گيٽ تان
مٿي هليو آيس. ٻاهر نڪرڻ بعد اسين الهداد چنڊ جي
گهوٽ آياسين. جت اسان جو مرڪز هو. اتي پهتاسون
هڪ ٻه رات رهي ٻين خاڪسارن دوستن جو انتظار
ڪيوسين. اڃئن چڱي چوکي تياريءَ سان جهاد ۾
شريڪ ٿجي. آخر ٽن ڏينهن کان پوءِ گهٽو ڪري
سڀ خاڪسار اچي ويا. مگر مير فتح خان ٽنڊي
جان محمد وارو ۽ ڪي ٻيا ڪوڙا بهانا ڪري پڇي
واپس روانا ٿيا. باقي اسين پندرهن ڄڻا روانا ٿياسون.
اسان کي روهڙيءَ ۾ اچڻ لاءِ حڪم هو اتي پهتاسين.
درياه جي ڪناري وار مبارڪ واري مسجد ۾ ترسيا سون
ٻن ڏينهن بعد ٣١ ڪن خاڪسار اچي گڏ ٿيا. جن ۾
مولوي خير محمد نظاماڻي. حافظ رڪن الدين (جو پوءِ
شهيد ٿيو) حڪيم حاجي علي اڪبر نوراني، ڊاڪٽر
شير محمد نظاماڻي، محمد عيسيٰ نظاماڻي، شريف درزي
مکيه ڪارڪن هئا.

٣٠ مئي ١٩٤٠ تي روهڙي اسٽيشن تان گاڏي ۾
سوار ٿي منڊي ديري جي اسٽيشن تي اچي لٿاسين.
ڪن مجاهدن وٽ ته ملتان جون مديون تڪيتون به

هيون. اسان پنهنجا بيلچا بسترن ۾ لڪائي ڇڏيا ان هوندي بہ سي - آءِ - ڊي وارن کي ڪا خبر پئجي ويئي هئي. تن اطلاع اڳيئي ڪري ڇڏيا هئا. اسٽيشن خانپور تي پوليس اچي چرڦر ڪئي، جنهن جي ڪري اسان جي سالار اسان کي وردين پهرڻ جو حڪم ڏنو. اسان حڪم جي موجب هڪدم ورديون پائي لال - اخوت جا نشان ڇڏين تي هڻي پنهنجا بيلچا تيار ڪري نئڊڙيون حمال شريفون پنهنجي بغل ۾ وجهي تيار ٿياسون. بگر بگل فوجي وڳو ۽ جهنڊو آپو ڪري سڀ لهي پياسون. اسٽيشن تي هزارها ماڻهو اچي مڙيا مولوي صاحب تقرير ڪئي جا نهايت جوشيلي هئي. پوليس سمجهيو تہ هنن کي هتي اسين گرفتار ڪري نہ سگهنداسين. تنهنڪري گاڏي کي هلڻ جي اجازت ڏنائون جڏهن لوڌران اسٽيشن تان گاڏي چڙهي تہ هڪ ٽڪيٽ ڪليڪٽر اسان جي سالار کي چٺي اچي ڏني. تہ وچ ۾ گاڏيءَ تان لهي وڃجو. نہ تہ اڳيان شاهنال ريلوي اسٽيشن تي پوليس گهڻي جمع ٿيل آهي- جيڪا توهان کي گرفتار ڪندي.

سالار اسان کي حڪم ڪيو تہ تيار ٿيو پنهنجو سامان هٿن ۾ ڪثو جو گاڏيءَ تان لهڻو آهي. اسان جلدي تيار ٿي وياسين. سالار - گاڏي جي زنجير ڇڪي گاڏي بيهاري. گاڏي بيهندي اسين هڪدم لهي پياسون. ۽ سالار جي حڪم موجب لائين ۾ بيهي وياسين.

جھنڊي وارو اڳيان ھو ٻگل وارو ٻگل وڄائي رھيو ھو. خدا جي فوج خدا جي زمين تي مارچ ڪرڻ لڳي. ٽڪيٽ ڪليڪٽر ۽ گارڊ ٽڪيٽ جي گھر ڪئي مگر سالار جي ھڪ ئي دڙڪي سان گاڏي ڪي ھلڻ جو حڪم ڏنائون ۽ ھي راھي ٿي ويا. اسان جو مارچ اولھھ طرف شروع ٿيو اھو وقت شام جو ھو. ڪلاڪ ڪان پوء وري اوير طرف ڦرياسون. وري پوئتي ھلڻ لڳاسين. جيئن جھنگل سان مارچ ڪندا پي وياسين. تيئن انھيء وقت ۾ پيئڻ لاء پاڻي ڍڪ نه اسان ڪي ھٿ ڪونه لڳو. اڃيا بکيا به خوشي سان ھلندا رھياسين تان جو لوڌار ڪان نڪتل ڀي ريل جي رستي تي اچي پھتاسون. سڄي رات پنڌ ڪندا لنڊيون لتاڙيندا عصر مھل رڪن پور اسٽيشن تي اچي پھتاسون. اسٽيشن تي فقط ھڪ ڏيو چمڪي رھيو ھو. پاڻي به ڪونه ھو. مشڪلات سان به ٽي گلاس پاڻي ھٿ لڳو جو ڍڪ، ڍڪ پيتوسين به سپاھي پھري تي بيٺا. پيا سالار جي حڪم موجب سمھي رھيا. گاڏيء جي اچڻ جي گھنڊي وڳي حافظ رڪن اسان سيني جون ٽڪيٽون وٺي آيو. گاڏي آئي سڀ گاڏيء ۾ چڙھي ويٺاسون. ويچارا غريب ماڻھو اسان جي گاڏي مان لھي ٻين گاڏين ۾ وڃي ويٺا، چوڻ لڳا ته سوين پوليس ھنن جي انتظار ۾ ريل جي پٽڙيء تي بيٺي آھي. لاھور ۾ خاڪسارن تي ھلايل گولين جون خبرون ھنن اڳ ۾ ئي ٻڌيون ھيون. ان ڪري

هو ويچارا لهي ويا هتا اسين گاڏي ۾ رکيا پاڻ ۾ ٿي هئاسون. صبح سويل خانيوال اسٽيشن تي گاڏي پهتي. گاڏي پهچڻ سان پوليس جي چرپر شروع ٿي ويئي ۽ اسان جي گاڏي کي گهيرو ڪري ويئي. ايتري ۾ ڊ، ٦ لاريون پوليس جون ملتان کان پرجي آيون. هڪ زميندار به ڪي هاري پوليس جي مدد لاءِ وٺي آيو هو. جنهن جي ناني جي پوءِ خبر پئي ته پوليس جو نوازيل انگريز جي خانبهادري لقب جو ممتازيل خانبهادر فريد خان هو. هڪدم مئجسٽريٽ ايس ڊي ايم آيو. پوليس جا آفيسر ۽ صوبيدار به آيا. اسان جي سالار مولوي صاحب جن کي چيائون ته اسان کي توهان جي گرفتاري جو حڪم مليل آهي ۽ توهان گرفتار ٿي وڃو. ان تي مولوي صاحب هنن کي چيو ته اسان جون ٽڪيٽون منٽگو مري جون آهن. اوستائين اسان کي وڃڻ ڏيو اتي به پوليس آهي آها اسان کي پاڻهين گرفتار ڪندي، انهيءَ ردڪد ۾ هنن اسان جو گنڊو اتي ئي ڪاٽي ڇڏيو ۽ پي گاڏي لاهور رواني ٿي ويئي. اسان جو گاڏو پليٽ فارم تي بيهاري پوءِ پوليس پاڻ ۾ صلاح مشورتون ڪرڻ لڳي ته هنن کي ڪهڙي ريت گرفتار ڪجي.

آخرڪار مولوي صاحب گاڏيءَ جون دريون بند ڪري اندران اسان کي چيو ته بيلچا کڻي بيهو ۽ جي آئون چوان ته حفاظت ڪريو ته بيلچا هڻجو. ايتري ۾

پوليس کي حڪم ڏيو ته هنن کي گرفتار ڪريو. تنهن تي پوليس هڪدم اسان تي حملو ڪيو. گاڏيءَ جون دريون پوليس سنگينن سان پيجي ڇڏيون. اسان به اندران بيلچا هٿدا رهياسون. هنن وٽ سنگينون، بندوقون ۽ ڏگهيون لٺيون هيون. هنن گولي بازي ڪانه ڪئي، مگر لٺين، ڪندان سان حملو ڪري اسان کي ڪيرائي وڌائون. مون پنهنجي زندگي ۾ پهريون دفعو هي مقابلو ڏٺو هو. سنگينون چمڪات ڪري پي آيون. انهيءَ لڙائي ۾ پهرين صف وارن کي سخت ڌڪ لڳا. گاڏي جي پنهين دروازن تي مولوي خير محمد ۽ حافظ رڪن الدين هئا هڪ پوليس وارو سک دروازي ڪان جيئن مٿي چڙهڻ لڳو ته حافظ صاحب هن کي گوڏي ۾ بيلچو هنيو ۽ هن کي سخت زخمي ڪري وڌو. سک کي سخت غصو آيو. پر ۾ بيٺل هڪ سک سپاهي ڪان بندوق ڦري سنگين جا ڏه، ٦ وار حافظ رڪن الدين تي ڪيائين جن جي ڪري حافظ ڪري پيو. دروازي مان پوليس جا سپاهي مٿي چڙهي آيا. مولوي خيرمحمد نهايت جوان مردي سان سندن مقابلو ڪيو. آخرڪار سڀني خاڪسارن کي گرفتار ڪري ڪند ڪان جهلي گهليندا گڏيءَ تان هيٺ ڪيرائيندا تي ويا. سڀني کي پڪي پليٽ فارم تي آندائون. حافظ کي سخت ڌڪ لڳا هئا وري جيئن گاڏي تان کيس اڇلايائون ته هو بيهوش ٿي ويو. گهڻو رت وهندو ڏسي پوليس وارا چون لڳا ته : او مرگيا.

او مرگيا – ۽ اسان جا مهڻ ان طرف کان ڦيرائي ٻئي طرف ڪياسون. بندوقن جي ڪنداڪن ۽ لٺين سان اسان سڀني جي خوب سنڀال لڌائون. ان بعد لانگ بوٽن جي ٺڏن سان اسان کي اگاري تلاشي وٺڻ شروع ڪيائون، ۽ مشير ناما ٺاهيائون. انهن پوليس وارن ۾ ڪي نيڪ بندا به هئا، جن هن ڪربلائي واقعي تي سخت رنج ۽ افسوس ڪري پاڻ ۾ هيٺين پٺي چيو ته: 'هائي هائي، هم يزيدي هوگئي، پيٽ ڪي لئي اپني مسلمان ڀائيون کو اسان مار دتي'. ايتري ۾ خانيوال شهر جا مسلمان تمام گهڻي انداز ۾ اتي اچي ويا، جن پوليس کان اسان کي ماني کارائڻ ۽ پاڻي پيارڻ جي اجازت گهري جن اجازت ڏني. هي ڪمين شيون، ماڻهون ۽ ٺنڊ ۽ ڪٽي آيا هئا. اسان پاڻي ڍڪ، ڍڪ پيتو باقي ماني ۽ شين کي ڪنهن به هٿ ڪونه لاتو – هڪ بدن تي زخمن جو سور، ٻي طرف هڪ محسن بهادر سپاهي جي شهادت يعني حافظ رڪن الدين جو لاش مبارڪ اکين آڏو رکيل هو. نيٺ اٽڪل هڪ بجي ڌاري پوليس سڄي ڪارروائي مڪمل ڪري اسان کي هٿن ۾ هٿڪڙيون ۽ پيرن ۾ رسا وجهي ڪٽي لارين تي چاڙهيو.

مولوي صاحب آيل ڳوٺ جي ماڻهن کي يعني خانيوال جي مسلمانن کي چيو ته: "اي مسلمانو – هي شهيد جو لاش توهان جي ٿي سپرد آهي – ۽ اسين هتي جيل وڃي رهيا آهيون." ان وقت هڪ عجيب نظارو هو. هتي

مسلمانن ۽ اسان جي اکين ۾ پاڻي ڀرجي آيو. هن وڏي آواز سان چيو تہ اوهان ڪوبہ فڪر نہ ڪريو. اسين سڀ انتظام ڪنداسين.

اسان کي لارين تي چاڙهي سڌو ڊسٽرڪٽ جيل ملتان تي ڪٺي آيا. اسان پنهنجي سالار جي حڪم موجب وضو ڪري بانگ ڏيئي نماز لاءِ جماعت تيار ڪئي ان خبر تي جيل جو وڏو جيلر آيو، جو هڪ هندو هو. ان اچي چيو تہ ميان "يہ جيل هي- يهان آپڪو الگ الگ نماز ادا ڪرني هوگي. همارا سارا نظام تم درهم برهم نہ ڪرو، تم جيل ڪي قانون مطابق جماعت ڪي سات نماز ادا ڪر نهين سڪتي". تنهن تي مولوي صاحب چيو تہ "هم نماز پڙهني ڪي لئي تو جيل مين آئي هين هم باجماعت نماز تو پڙهينگي ليڪن صبوح و شام پريڊ بهي ڪرينگي. آپ ڪسي طرح بهي همين روڪ نهين سڪتي". انهيءَ ڪشمڪش جي ڪري جيل ۾ شروعاتي گڙ ٻڙ پيدا ٿي. شام جو سڀني کي الڳ الڳ ڪري انڌارين ڪوٺين ۾ بند ڪيائون. هڪ گرمي، ٻي اونده انڌوڪار. ٽي طرف وري بدبوءِ. ڏهن فوٽن جي همچورس ڪوٺڙي. کٽا، ٿنڊڙ، ڪاڪوس خانو، سڀ آتي. کٽا، پيشاب واري ٻاٽ مان پڇ ٻوڙي، اسان جي ڇاتي تي اچي چڙڪار ڪندا هئا.

ڪلاڪ ڪلاڪ کان پوءِ پهري تي پوليس وارو دروازي تي زور سان ڏنڊو هڻي چوندو هو تہ

"بول جوان، بول جوان" جيستائين ڪيس جواب نہ ڏيو هو تيستائين تڪ، تڪ ڪندو رهندو هو. اِهي شروعاتي راتيون تمام تڪليف ده، ۽ ڏکيون گذرنديون هيون. ليڪن انساندات پهاڙ ڪان بہ سخت آهي جي ڪيڏيون ۽ ڪيتريون مصيبتون ۽ تڪليفون درپيش اچن تيون تن کي برداشت ڪري سگهي ٿو. اهڙي ريت ٻہ هفتا گذريا تہ اسان کي هڪ مئجسٽريٽ اڳيان پيش ڪيو ويو. آهو ڊسٽرڪٽ مئجسٽريٽ بہ شايد ڪو ڪٽر هندو هو. جو پهرين شنوائي تي فقط هي سوال پڇيائين تہ اوهان خاڪسار آهيو. سڀني هڪ آواز ۾ جواب ڏنو تہ هائو اسين خاڪسار آهيون. ٻي شنوائي تي سڀني کي سڏي ڪورٽ ۾ ٻڌايو ويو تہ اوهان خلاف ِقانون جماعت جا فرد آهيو تنهن ڪري توهان کي ڇهہ، ڇهہ مهينا جيل جي سزا ڏجي ٿي.

سزا ملڻ بعد اسان سڀني کي قيدين جا ڪپڙا ڏنا ويا. سي ڪلاس قيدي هجڻ ڪري اسان تي جيل جو پورهيو بہ مقرر ڪيو ويو. مٽي جو وانُ اٽڪل ٽي سير ڪڻ ناهٺو پوندو هو.

پيو جيڪو اسان تي پوليس جو وڏو ڪيس هو سو جيل جي اندر هلندو هو. اسان جي طرفان مهر محمد صادق وڪالت ڪئي ۽ ملتان جو وڪيل ملڪ ڪرم ايزد نالي سان آن بہ اسان جي وڪالت ۾ چڱو ڀرپور ورتو. مرحوم نصيرمحمد نظامائي وڪيل بہ

شنوائي تي ايندو هو. ٻه دفعا مير علي احمد صاحب ٻه جيل ۾ اچي اسان سان ملاقات ڪئي هئي. ايترين تڪليفن ۽ دردن هوندي ٻه خاڪسارن ۾ جيڪا محبت ۽ ميتاج هو ان جي ڪهڙي تعريف ڪريان. هو هڪ ٻئي ڪي حقيقي ڀاءُ کان ٻه وڌيڪ پيار ڪندا هئا. خاڪسارن جي محبت ۽ همدردي جهڙو پيار مون اڄ ڏينهن ڪنهن ٻه سياسي ورڪر ۾ ڪونه ڏٺو آهي.

جيل جي نظام کان علاوه اسان جو پنهنجو ٻه جيل ۾ انتظام هوندو هو. اسان جا ڪئمپ سالار اول، جيل سالار بارڪ، سالار محتسب، سالار مشقت، وغيره جا سالار مقرر هئا.

جيل وارن کان سمورن جو ڪم هڪڙو سالار وٺي ايندو هو. پوءِ سڀني کي قطار ۾ بيهاري، جيڪي ناچاڪ بيمار هوندا هئا، انهن کي ڪم کان ڇٽي ڏني ويندي هئي باقي جيڪي تندرست هوندا هئا تن کي اهو ڪم ڏنو ويندو هو. سڀ گڏجي تمام محبت ۽ پيار سان ڪم ڪندا هئا. ائون پيڙهن جو موالي هوس ليڪن خانيوال کان جيئن قيد ٿيس تيئن جيل ۾ پيڙي نه ملڻ ڪري پيڙين کان صفا آهو ڪئي ڇڏيم ۽ اڄ ناٿين پيڙي کان بچيل آهيان. اسان جي پريڊ، روزاني باجماعت نماز، محبت ۽ خلوص جي ڪري جيل جو عملو اسان تي خار کائيندو هو. آخرڪار جيل جي قانون مطابق هنن اسان جي سالارن تي پيشي ڪئي. ڇهه، ڇهه

هفتا سالارن کي انداري ڪوٺي ۾ بند ڪرڻ جي سزا ڏني ويئي. جيل ۾ اسان کان الڳ ڪيو ويو. ان تي اسان جي خاڪسارن مطالبو ڪيو ته اسان جي سالارن کي اسانوٽ موڪليو جي اسان جا سالار اسان کان الڳ ڪيا ويا ته پوءِ اسان کي هن جيل مان بدلي ڪري ٻئي جيل ۾ موڪليو وڃي. ٻي صورت ۾ اسين هن جيل ۾ نه رهنداسون.

هنگامي جي شروعات. انهيءَ تي جيل اندر سخت افراتفري مچي ويئي. شام جو ڏهين ساڍا چار سؤ خاڪسار بارڪن ۾ بند نه ٿيا تنهن تي جيل وارن کي سخت پريشاني ٿي. ٻاهران پوليس به گهرايائون. جيل جي سپريڊنٽ سيانپ ڪري شام جو اسان جي سالارن کي گهرائي چيو ته چڱو توهانکي ٻئي جيل ڏي ٿا موڪليون. ٻئي جيل تي موڪلڻ لاءِ بيڙيون هٿيون پونديون آهن. تنهنڪري توهان بيڙيون هڻايو. سالارن جي حڪم تي سڀني بيڙيون هڻائڻ شروع ڪيون. ليڪن بيڙيون ڪٿي پيون. تنهنڪري جيل وارن کي بهانو ملي ويو. چيائون ته ايتريون بيڙيون به ڪين آهن تنهن کانسواءِ ٻاهرين پوليس به نه پهتي آهي. رات جا ڏهه ٿي ويا آهن. اڄ نهيو صبحاڻي موڪلڻ جو بندوبست ڪنداسون. سالارن جي حڪم تي سڀني خاڪسارن پاڻ کي جيل اندر بند ڪرايو. بيڙيون لڳرائي بارڪن ۾ بند رهيا صبح جو جيل وارن کي بيڙين کولڻ لاءِ

ڇيو. مگر هتي بارڪن ۽ پيڙين ڪولهن ڪان صفا نابري واري. خاڪسار بارڪن ۾ بند رهيا. پيشاب ۽ پاخاني جي بدبوء خوب ڦهلجي لڳي، لاچار تنگ ٿي سالارن جي حڪم تي اهي لڳل پيڙيون ٽوڙڻ شروع ڪيوسين. سڀ ڳنڍجي هڪ جي پيڙي ڪي لڳا آن جي پچڻ ڪان پوء ڪم آسان ٿي ويو ۽ پيڙيون پڄي سڀ تيار ٿيا. ٽيڙيون واڻ جون ڪولي لوهي ڏنڊن ڪي وبڙمي وڙهڻ جا هٿيار ٺاهيا ويا.

آخرڪار مجبوراً بئي ڏينهن سيني ڪي بارڪن مان ڪوليو ويو. انهيء ڏينهن به جيل ۾ بند ٿيڻ ڪان انڪار ڪيائون. ۽ چيائون ته يا سالار انڊيرين ڪوئين مان ڪڍي واپس آندا وڃن. يا اسان ڪي بئي جيل ڏي بدلي ڪيو وڃي. جيل جي قانون موجب شام جو قيدين ڪي بارڪن ۾ بند ڪرڻو آهي. ليڪن ته بند ٿيڻ ڪان انڪاري هئاسون. ان ڪري تمام وڏو گوڙ مچي ويو. باهران پوليس جو وڏو انبو اچي ويو انڪل ۹ بجي ڌاري مئجسٽريٽ پوليس سميت اندر آيو ۽ چيئين ته اوهان بارڪن ۾ هليا وڃو نه ته. اوهان جا لاشا به بارڪن ۾ بند ڪيا ويندا. ان تي وقتي سالار بارڪن ۾ بند ٿيڻ جو حڪم ڏنو. مگر هڪ ڪراچيء جي مڪراني خاڪسار جوش وچان سينٽرل جيل جي جيلر ڪي ڏنڊو وهائي ڪڍيو. ان تي مئجسٽريٽ اسان تي لاٺي چارج ڪرڻ جو حڪم ڏنو. پوء ته پوليس

اسان خاڪسارن تي اڇي لٺين جا وسڪارا ڪيا. ڪيترا ويچارا سخت زخمي ٿي پيا جن کي اسپتال رسايو ويو. جيڪي خطرناڪ نظر آيا تن کي پيڙبون هٿي اونداهين ڪوٺين ۾ بند ڪيو ويو. بي انتها تڪليفون ڏنيون ويون. تان جو پهريون شروعاتي ڪيس جيل اندر هلي پورو ٿيو جنهن ۾ ۲۸ خاڪسارن کي اڍائي سال جيل مولوي خير محمد نظاماڻيءَ کي ساڍا چار سال جيل جي سزا ڏني ويئي. اها سزا پهرين ڇهه مهينا پوري ڪرڻ بعد ملي هئي. پهرين سزا ڪاٽڻ بعد به اڍائي مهينا ورني ڪچي جيل ۾ هئاسين. اُن بعد پهرين ڪيس واري سزا ملي. ٻي دفعي اسان کي وري قيدين وارا ڪپڙا پهرايا ويا ۽ سختي ڪيائون. ان وچ ۾ ڪيترا خاڪسار ڇٽا. ڪن کي فيروزپور ۽ انبالا جيل ڏي بدلي ڪيائون. انهيءَ پهرين ڪيس واري ٻي سزا کان اڳ منهنجو پيءُ ملاقات لاءِ ملتان جي پيرن جي معرفت آيو ته آئون معافي وٺان. ان ڳالهه کان مون صفا نابري واري. ويچارو ٦-٧ ڏينهن جيل جي گيٽ تي روئي رڙي نااميد ٿي واپس موٽيو. اسين سڀ انهيءَ جيل ۾ رهياسون. مولوي صاحب جي جٽي وارن ۽ خانيوال وارن خاڪسارن هاڻي سزا خلاف سيشن ڪورٽ ۾ اپيل ڪئي. ملتان جي گرمي ۽ سوڙهين ڪوٺين، ڪٽن ۽ ٺنڍڻن جي چرپر جي ڪري به اسان جي دل کي ڪوبه لوڏو ڪونه آيو ۽ پنهنجي ڪئي تي ڪڏهين

۾ پشيمان نہ ٿياسين. گرميءَ جي ڪري سڄي بدن تي ڦرڙيون نڪري پيون هيون. جي رات جو گهڻو سور ڪنديون هيون مگر ڪابہ پرواھ ڪانہ هئي. ڪجهہ ڏينهن گذرڻ بعد اسان کي اندارين ڪوٺين مان ڪڍي وري باريڪن ۾ رهايو ويو.

ڪبوترن جو شڪار:-

جيل ۾ ڪبوتر تمام گهڻا هوندا هئا. نئنديڻ کان منهنجو باغن جي ڪم سان وهنوار گهڻو هو. جنهنڪري گلول جو تمام چوڻو هوس. ڪبوتر جام ڏسي منهنجي دل اڇي هرڪي. ڇا ڪيم جو بوٽ جي ٽري جو ربڙ ڪڍي، ان کي چلي سنهون ڪري هڪ ڪاني هٿ ڪيم جنهن ۾ ربڙ وجهي گليل ٺاهيم. باريڪ جي پر ۾ ڪنپارخانو هو ان مان مٽي ڪٽي گوليون ٺاهي ڪبوترن جو شڪار ڪندو هوس. آئون هڪ ئي روزانو ٢٠ - ٢٥ ڪبوتر شڪار ڪري سيني خاڪسارن کي گڏ ڪارائيندو هوس. بصر ۽ تيل جام هوندو هو ۽ تريل ڪبوتر ڏاڍا لذيذ ٿيندا هئا. پر ڪبوترن جي کائڻ ۽ گرمي جي ڪري منهنجي بدن ۾ گرمي ٿي پيئي. ۽ بخار بہ اچڻ لڳو. اهي هئا جيل جا ڏينهن جي خوشيءَ سان پئي گذارياسين.

سياسي قيدين سان جيل ۾ ملاقات:-

هي پهريون ئي موقعو هو جو مونکي حيدرآباد کان دور پرديس ۾ گهارڻ جو موقعو مليو هو. آئون اڻ ڄاڻ

هوس. مون کي سياسي بحران جي ڪا به سوجهه بوجهه ڪانه هئي. نه سياسي جماعتن جي متن ۽ اصولن جي خبر نه وري جماعتن جي ايڊرن جي ڪا واقفيت هئي. ان وقت ڪانگريس طرفان انڊيا جي تحريڪ پکڙي رهي هئي ۽ سنڌ ۾ وري حر تحريڪ جو به زور شور هو. هن جيل ۾ ڪيترن جماعتن جا اڳواڻ خاص طرح ڪانگريسي، احراري، سوشلسٽ، ڪميونسٽ، قيدي ساڳي جيل ۾ بند هئا ـــ يگت سنگهه جي پارٽي جا به قيدي بند هئا ـــ جليانوالا باغ ۾ جن تي گوليون هلايون ويون هيون سي به آتي هئا. بابا قيصر سنگهه جيڪو ٢٠ سالن کان جيل اندر بند هو. انهيءَ سان ملڻ جو شرف حاصل ٿيم. هو سفيد ريش بزرگ ڏسڻ ۾ بي آيو، سندس چهرو نور وانگر پي چمڪيو. جنهن مان شرافت، شجاعت ڏيئي وانگر پئي ٻکي. انگريزن جي دشمنيءَ ۾ حر مجاهد سڄو رکيو پيو هو. پنهنجي ڪئي تي ڪڏهن به پشيماني ظاهر نه ڪيائين. هميشه آزادي جو ڀوت سندس سر تي سوار هوندو هو. سندس ڳالهائڻ ٻولهائڻ ۽ نيڪ ڳالهيون رکيو آزاديءَ خاطر هونديون هيون. قيد جا قيدي، هندو مسلمان سڀ سندس ڏاڍي عزت ڪندا هئا. خاص ڪري سڪ ته پنهنجو پيشوا ڪري سمجهندا هئس.

پيو چوڏري عطاءُ الله جهانيا هو سو به ان وقت جيل ۾ هو. ڪيترا احرار جماعت جا ليڊر ۽ ڪارڪن هئا.

حافظ نعمت الله نابينا، احراري ليڊر به ان جيل ۾ هو. هو معذور ماڻهو جيل ۾ تمام لاچار هو جو هن کي اٿ ويهه ۾ ڪاڪوس وغيره جي سخت تڪليف هئي. هن کي اسان پاڻ وٽ رهايو. هو به اسان وانگر سي ڪلاس ۾ هو. ٻين ڪن ڪانگريسين ۽ سوشلسٽن کي بي ڪلاس مليل هئا. مگر ماڻهن ۾ هن ويچاري معذور لاءِ ڪابه دلچسپي ڏسڻ ۾ ڪانه آيو. جو ڪٿي هن کي ڪاڪوس ۾ نين، يا بسترو وڇائڻ ڏين. هن حافظ کي اڍائي سال سزا مليل هئي جو هن فوج جي ڀرتي ۾ خلاف هڪ جلسي ۾ غزل پڙهيو هو. هي آها فوج جي ڀرتي هئي. جن ڪعبه خدا تي گوليون هلايون هيون. انهي غزل جا ڪي بند مون کي اجا تائين ياد آهن جي هي آهن. پنجاب جا ماڻهو فوج ۾ تمام گهڻا ڀرتي ٿي ٿيا جن کي خاص طور ترڪن ۽ عربن جي خلاف استعمال ڪرڻو هون. ان ڪري حافظ پنهنجي شعر ۾ ماڻهن کي اپيل ٿو ڪري ته اهڙي فوج ۾ ڀرتي نه ٿيو-

شعر

مؤمنو اب تو غيرت مين آنا
فوج مين بهرتي هوکر نه جانا
اب نه ترکون پر گولي چلانا
اب نه عربون کو جا کر ستانا
اب نه کعبي کي پردي جلانا
فوج مين بهرتي هوکر نه جانا

اب نہ مینڈل مربے ملینگے
اب نہ اپني بچوں سي آبے ملینگے
هورها هے فرنگي رواں
فوج میں بهرتي هوکر نہ جانا
چاهي دل پر هکو چڑه دو
چاهے توبوں کے آگے اڑادو
هم تو گائینگے یهي ترانا
فوج ۾ بهرتي هوکر نہ جانا

پيو هک پارسي ۽ پنجابي ۾ خواب هو جو ڳايو هئائون.

راتین سي پیا مینون خواب آگیا
گئے فرنگي ایتهون انقلاب آگیا.

انهن شعرن ۾ انگريزن جي هتان وڃڻ جي پيشنگوئي ۽ غيرت آميز جملا هئا. تہ جيئن ڪوبہ مسلمان فوج ۾ ڀرتي نہ ٿئي.

هڪ انقلابي ڪميونسٽ سان ملاقات:-

انهيءَ جيل ۾ هڪ ڪامريڊ هيرا لعل نالي جوان بي اي پاس ڪيل بہ هو. جنهنکي ١٤ سال جيل جي سزا مليل هئي. هو وڏو بهادر ڪميونسٽ هو. هن انگريزن جون ڪيئي موٽرون جلائي ڇڏيون هيون. جنهڪري هن کي چوڏهن سال سزا ڏني ويئي هئي. جيل ۾ بہ هن وٽ لٽريچر تمام گهڻو هو. هن وٽ مارڪسزم بابت ڪافي لٽريچر هوندو هو ڪتابن جا ڍڪي

ڏکرا اهڙا به هئا، جي مونکي سمجهائيندو هو، ۽ چوندو هو ته انگريزي ڏوکي سکڻ گهرجي مگر جيل ۾ انگريزي سکڻ جي مون لاءِ ڪا به سهوليت ڪانه هئي، ان هوندي به زمين تي ليڪن وسيلي اي. بي. سي لکڻ سکيس اهو جوان سمورو وقت نون هالن جي هڪ نوجوان آڪيڏني سان انگريزيءَ ۾ گفتگو ڪندو هو. ڪڏهن ڪڏهن سرمائيداري متعلق اسان کي سمجهائيندو هو، مگر اسان جا سالار اسان کي هن جي صحبت کان منع ڪري چوندا هئا ته هي خدا سائين جا منڪر آهن اوهان کي به پاڻ جهڙو منڪر مولا بنائي ڇڏيندا. اسين انهيءَ حيرانيءَ ۾ مبتلا هئاسون ته هي ڪيئن خدا جو منڪر هوندو ــ؟

هي ڪامريڊ ارادي جو پڪو، بهادر ۽ انگريزن جو جاني دشمن هو. هارين جي همدردي ۽ مزدور جماعت جي تحريڪ جو بنيادي تصور منهنجي دل ۾ ويهي ويو. هن جي صحبت منهنجي ذهن ۾ هڪ نئون ولولو پيدا ڪيو، ان کان علاوه ڪجهه اردو اخبارون ۽ رسالا به ڏيندو هوم مگر انهيءَ وقت اڙدو به پوري سمجهه ۾ ڪانه ايندي هيم، ازانسواءِ دوستن جي آکڻ ڪري ته هي خدا جا منڪر آهن تنهنڪري هن کان چرڪندا به هئاسون. اهڙي ريت جيل جا ڏينهن پورا ٿيندا پئي ويا. سوا ٻن سالن کان پوءِ اوچتو شام جو اسان پنجن خاڪسارن کي سڏ ٿيو. گيٽ تي وڃڻ بعد معلوم ٿيو ته اسان کي اپيل مان آزادي ملي آهي، اها خوشخبري

پڏي جيل جا ڪپڙا لاهي، دوستن کان موڪلائي جيل
کان ٻاهر نڪتاسين. ريل جي ٽڪيٽ جي بدران
اسان کي پاسون ڏنيون ويون. جيل جو ڪمپائونڊر
خاڪسارن جو همدرد ۽ هڏ ڏوکي هو. رات جي ماني
پنهنجي گهر آڻي اسان کي کارايائين، ۽ وري ستاسون
اچي وڪيل ملڪ اڪرم جي ڪوٺي تي - آسر مهل
گاڏي تي چڙهي سنڌ ڏي راهي ٿياسون. حيدرآباد ۾
لهي خاڪسارن جي مرڪز تان ٿي ميرپورخاص پهتس.
انهن ڏينهن ۾ لنڊو هلندڙ هو انهي تي چڙهيس گاڏي
اچي جيمس آباد بيٺي. ڏٺم ته هڪ مائي جو عزيز رهجي
ويو هو پاڻ اڪيلي سير اسٽيشن تي روئي رهي آهي
ان ڪري آئون ڊگهڙي ۽ بدران جيمس آباد لهي پيس،
خاڪسار اصول موجب مسڪين، بي واهه جي مدد ڪرڻ
مون تي فرض هئي تنهنڪري ورهن جي سڪ کي ترڪ
ڪري اتي لهڻ جو ارادو ڪيم. ٽانجو پوئين گاڏي ۽
۾ سندس عزيز به آيو- مائي ۽ کي سندس حوالي ڪري
گاڏي تي چڙهڻ تي ويس ته اوچتو منهنجو پيڙو پي ۽
به اتي جيمس آباد اسٽيشن تي ساڳي ۽ گاڏي جي ٽڪيٽ
وٺي چڙهڻ لاءِ آيو. هو به منهنجي حال احوال وٺڻ لاءِ
پيءَ خاڪسارن وٽ ويو هو. اوچتو سندس نظر مون
تي پئجي ويئي ڊوڙي خوشي ۽ مان اچي مونکي ڀاڪر
پاتئين. پدري شفقت جي ڪري روئي مون کي ڳلن تي
چميون ڏيڻ لڳو. اسين ڊگهڙي ۽ کان لهي ڳوٺ روانا
ٿياسون. منهنجي پهچڻ کان اڳ ڪنهن آمان کي منهنجي

آزاد ٿيڻ ۽ خير سان اچڻ جي خوشخبري ٻڌائي هئي. هوءَ ويچاري به گهٽو پنڌ ڪري ڳوٺ کان ٻاهر منهنجي ملڻ لاءِ آئي، ٻيا به ڳوٺ جا ڪيچ ماڻهو اچي گڏ ٿيا، گهر تائين هڪ چڱو خاصو جڻ غريبانو جلوس هو.

ڳوٺ ۾ ڪجهه وقت رهڻ بعد ڪرم علي لغاريءَ جي ڳوٺ جي دوستن جي دعوت تي آتي ويس. آنهن دوستن منهنجي اهڙي عزت افزائي ڪئي جڻ ته آئون بيت الله شريف جو حج پڙهي آيو آهيان. مهمانيون ڪائي موڪلائي وري ڳوٺ آيس. هي ١٩٤٣ جو زمانو هو ان وقت اوچتو سکر وت براج کي ڪو گهارو پئجي ويو هو، جنهنڪري ڪيئي ڳوٺ ٻوڏ هيٺ اچي ويا هئا، ان ٻوڏ جي ستايلن جي سُهائتا لاءِ اسان خاڪسارن کي حڪم مليو. ٻين خاڪسارن سان گڏ آئون به سکر روانو ٿي ويس- ٿي چار ڏينهن ماڻهن کي کاڌي پهچائڻ ۽ دوا درمل ڏيڻ ۾ صرف ڪياسين. وري اسان جي ڊيوٽي شڪارپور مقرر ڪئي ويئي، اسان سکر کان پيرين تي چڙهي ٩ ڪلاڪ گذرڻ بعد مس مس اچي شڪارپور پهتاسون. ڏنوسون ته جن رستن تان ٽانگا ۽ موٽرون هلنديون هيون اُت پيرين ئي بيڙيون نظر اچي رهيون هيون —

مستري فيض محمد خاڪسار اسان کي قلعه ڪافلم سراء جي ڊيوٽي تي لڳايو. ١٥ ڏينهن شڪارپور ۾ خلمت خلق ڪندا رهياسين، ان بعد هرڪو پنهنجي ڳوٺ ڏي روانو ٿيو، جڏهن ڊگهڙيءَ پهتس ته مونکي معلوم

ٿيو ته منهنجي وڃڻ ڪانپوءِ منهنجي ماءُ کي ناتڳ ڏنگ هنيو ۽ هوءَ ويچاري ان زهر جي وسيلي منهنجي جدائيءَ جو داغ دل ۾ کڻي دارالبقا ڏي راهي ٿي وئي- پڇاڙيءَ وقت هڪ ٻئي جو منهن به نصيب نه ٿيو.

ان دڪدائڪ اوچتي حادثي جي ڪري ڏاڍو ڏک ۽ افسوس ٿيو. پيءُ به مائٽ آهي ليڪن حقيقت جي ڪري اولاد لاءِ ماءُ جهڙو ڪو به همدرد ۽ محبت‌دار مائٽ ڪونه آهي.

گهڻو وقت مغموم رهيس- ان بعد ڏاڏي وفات ڪئي وري ويجهڙائي ۾ چاچو به وفات ڪري ويو. چاچي کان پوءِ سکهو ويچاري پيءُ جا ۱۲۰۰ سالن جي هٿي سا راهه رب ڏي راهي ٿي.

غمن جا پهاڙ مون هڪ الهڙ ۽ اڻ آزمودگار جي سر تي ڪڙڪي پيا. ٻيو وري پائيچاري جي پڻ پوتين، تيجهي، چاليهي - بارهي، تن ته هيڪاري مون مسڪين کي حيران ڪري ڇڏيو.

وڏو قرضي ٿي پيس جنهن منهنجي دلي جذبن ۽ امنگن کي اکرن وانگر جڻ ڦرهيءَ تان ميساري ڇڏيو.

۱۹۰۶ع ۾ جهڏي طرف هڪ محسن دوست ميان امام علي خان وٽ روزگار جي تلاش ۾ ويس- هو صاحب به مون وانگر، آئيون چاڙهيون ڏُت ڏهاڙي سومرا- جي مصداق مسڪين آهي- مگر سندس دل درياه آهي. هن صاحب مونکي پاڻ وٽ رهڻ لاءِ چيو. هو به خاڪسار آهي ڪجهه وقت سندس ڳوٺ ۾ رهي سندس

لکپڙهه جو ڪم ڪندو رهيس، ان بعد ديهه دڙيلي تعلقه ساماري ۾ پنهنجي مقاطع تي مونکي موڪليائين. هنگوري خاصخيلي جي ڳوٺ رهي زمين جي سنڀال ڪندو رهيس. مگر جيل کان پوءِ منهنجي طبعيت اها بيجا رهي. آها گرمي، اها ڪنگهه ۽ خارش. نيٺ بيمار ٿي پيس. ڪجهه وقت جهڏي شهر ۾ ڊاڪٽرن جو علاج ڪرايم مگر فائدو ڪونه ٿيو. پوءِ نيٺ تنگ ٿي وري پنهنجي گهر آيس. آئي به بيماريءَ نه ڇڏيو آئان وري علاج لاءِ حيدرآباد ويس. ان وقت ڪنگهه سان گڏ سنهون تپ به ايندو هوم. ڳچ ڏينهن قاضي محمد اڪبر مفت علاج ڪندو رهيو ۽ ماني به پنهنجي گهران ڪارائيندو هوم. هڪ ڏينهن مونکي چيائين ته پلورسي ٿي وئي آهي اِن مان پاڻي ڪڍائڻو پوندو. ان بعد صدر جي ڊاڪٽر محمد اسماعيل علاج ڪيو. ڊاڪٽر ضياء الدين شيخ به ڪجهه وقت علاج ڪيو. رهڻ لاءِ جاءِ ڪانه هئي. جنهنڪري شاه مڪائي نزديڪ حسين منزل ۾ رهيس. ان کان پوءِ پاور هائوس جي پر ۾ مير علي احمد جي بنگلي تي رهڻ لڳس پر پنڌ پراهين هجڻ ڪري خاص فرحت يا آرام نصيب نه ٿيو.

آخرڪار ڊاڪٽرن مون کي مشورو ڏنو ته آئون ڪنهن مٿانهين پهاڙي جاءِ تي ڪجهه وقت وڃي رهان. ان کان سواءِ طبعيت ڪانه سڌرندي. آئون غريب، هٿين خالي هوس. ان ڪري منهنجو اتي وڃڻ ناممڪن هو. اوچتو ڪنهن دوست صلاح ڏني ته سنڌ جو خاڪسار

مجاهد رئيس غلام مصطفيٰ پرڳڙي هنوقت مسوري پهاڙ تي ويل آهي. تون به اُتي وڃ اها خوشخبري ٻڌي بسترو گول ڪري ڪجهه دوائون ساڻ کڻي ٽڪيٽ وٺي گاڏي تي چڙهي مسوري روانو ٿيس. بيماري جي ڪري منهنجي حالت ابتر هئي پر همت نه هاريم سڏو ديرهه دون ويس. اتان گاڏي تان لهي لاري تي چڙهي مسوري پهتس. مسوري هندستان جي يوپي صوبي جو پهاڙ آهي. هنکي عروس البحال به ڪري چوندا آهن. هي جبلن جي ڪنوار آهي.

گهڻي جدوجهد ۽ پڇا ڳاڇا بعد نيٺ رئيس غلام مصطفي خان پرڳڙي جي جاء تي پهتس. هو صاحب مونکي خوش خلقي سان مليو ۽ رهڻ لاء جاء ڏنائين بسترو مونوٽ موجود هو.

مسوري جي آب هوا جلد مونتي اهڙو اثر ڪيو جو جلد بخار ڇڏي ويم ۽ ڪنگهه گهٽجڻ لڳي ۽ بک به گهڻي وڌي ويئي.

رئيس غلام مصطفيٰ تمام گهڻو پائيندو هوم ليڪن نوڪرن جي بي پرواهي ڪري بک مرڻ لڳس. نيٺ رئيس صاحب کان موڪل وٺي سنلس مدد سان راڊل هوٽل جي ڪمري ۾ رهڻ لڳس. ماني پنهنجي پاڻ ٺاهي کائڻ لڳس منهنجي طبعيت سڌرڻ لڳي دوستن کي امداد لاء خط لکيم. ڪيترا خاڪسار دوست به مليا. ان دور ۾ مولانا آزاد جو هڪ ڪتاب 'مسلمان اور ڪانگريس' مون خريد ڪري پڙهيو. جنهن ڪري

آئون مولانا جي طرز تحرير جو شيدائي ٿي پيس. پوءِ مون سندس تصنيفات جا گهڻا ڪتاب پڙهيا. هن کان اڳ مون کي علامہ مشرقي جي ڪتابن کان سواءِ ٻيو ڪو بہ لٽريچر پسند ڪونہ ايندو هو. ٿوري وقت ۾ ڪانگريس جو هڪ وڏو اجلاس آتي ٿيو سو ڏٺم ۽ وڏن ليڊرن جو تقريرون ٻڌم. اتي مونکي بہ شوق ٿيو تہ آئون بہ تقرير ڪرڻ سکان. پوءِ تہ تقرير جي مشق ڪرڻ شروع ڪري ڏنم صبح سويل ناشتو تيار ڪري ڪاٺي ويندو هوس جهنگ ۾. آتي وڻن سامهون بيهي ڳالهائيندو هوس. اتي منهنجي طبعيت گهڻو سڌري ويئي جيترو بہ وقت مسوري ۾ رهيس رئيس غلام مصطفيٰ منهنجي مدد ڪندو رهيو. قدري دوست ۽ گهر وارا بہ امداد موڪليندا هئا.

ساڍا ٽي مهينا مسوري ۾ رهيس. منهنجي طاقت ۽ توانائيءَ ۾ بي حد اضافو ٿي ويو. ان بعد وري واپس سنڌ ۾ آيس.

هاري حقدار جي ڪاروبار جي شروعات:-

ڪجهہ ڏينهن گذرڻ بعد هارين جي حفاظت جو ڪم شروع ڪيم. هڪ ڪاڙهي جهنڊي هٿ ۾ ڪٺي شهرن ۽ ڳوٺن ۾ پيدل گهمڻ شروع ڪيم ۽ آهستي آهستي ڳوٺائن اڳيان تقريرون بہ ڪيم. ظالم زميندارن ۽ ڪامورا شاهي جي ٻيڙي خلاف آواز آٿاريم. انهي وقت جا ڪانگريسي ليڊر بہ واقف ٿي وياه

هڪ اخبار 'مداء غريب' جي نالي سان ڪڍڻ لاءِ

درخواست ڪيم ۽ اجازت نه ملي. مگر ضلع جي هڪ پراڻي اخبار نويس منهنجو اهو خيال لاهي ڇڏيو. ان ڏينهن ڪانگريس طرفان ڊگهڙيءَ ۾ وڏو ميڙ ٿيو آن ۾ مهاشيه هوت چند آسناڻي 'جئه ڀارت' جي ايڊيٽر سان ملاقات ٿي. آهستي آهستي ڪم ڪي وڌائيندي اڳتي هلائيندو رهيس.

مراد علي مهر جنهنجي مدرسه ۾ مون تعليم ورتي هئي. سو هڪ ڏينهن مونکي مليو. منهنجي ڪم ڪان ڏاڍو خوش ٿيو ۽ دعائون ڪرڻ لڳو ته خدا توکي صالح ڪري. رشوت خورن ۽ ظالم زميندارن ڪان ڪڏهين به نه ڊڄ ۽ همت سان اڳتي وڌندو رهه. آخرڪار هتين خالي هجڻ سبب ڪاربان پنا وٺي پنهنجي هتين اشتهار لکي ڀهراڙي جي ڳوٺن ۾ مکيه جاين تي وڃي هڻندو هوس. جهنڊي سميت ڪم ڪندو ۽ هلندو رهيس. پيدل هلندي وٽن ڪي ماڻهو سمجهي جهر جهنگ ۾ تقريرون ڪندو هوس. جيئن مونکي ڳالهائڻ جو تجربو ٿئي.

١٩٤٥ع جي پڇاڙي ۾ آئون لوڪلبورڊ جي اليڪشن ۾ اميدوار بيٺس. ڊگهڙيءَ تڪ سان مون وٽ ڊپازٽ جو پئسو ڪونه هو. سو گهر واريءَ جي نٿ هڪ سو رپين ۾ وڪڻي ڊپازٽ رکيم. ان وقت ان ڪم ۾ خالصن بلگير سنگهه ۽ حسن سنگهه زميندارن ڏاڍي مدد ڪئي. ۽ نامينشن پيپر به انهن ڀري ڏنو. پيپر ڪا غلطي هئي رد ٿيڻ جو وڏو انديشو هو. ليڪن

هن همت ڪري سمورو ڪم سر انجام ڪرائي ورتو. ان کان ٿورو اڳ حيدرآباد ۾ لنڊي ڄام محمد جي هڪ پراڻي خاڪسار سان بحث مباحثو ٿيو. چيائين ته اليڪشن ۾ رئيس غلام مصطفيٰ پرڳڙي کي اسين پٽ ۾ ڪُٽائي مارينداسون. اها ڳالهه مونکي پسند نه آئي. مون کيس چيو ته جي توهان ٻيهندين ته توکي آئون غريب به پٽ ۾ ڪٽائي مارينداس. هي به انهيءَ تڪ سان اميدوار هو. ورڪ چالو ٿيا هي مير ڪسن سيدن، پيرن کي منهنجي ڳوٺ غلام علي فقير ۾ وٺي آيو ان لاءِ ته هو مونکي هٿ ڪٽائي. مون صفا نابري واري. ان بعد منهنجي ٻيڙتي والد صاحب کي گهرايائون ۽ چيائونس ته اسين تو وٽ هلي آيا آهيون تون پنهنجي پٽ کي سمجهاءِ ته اليڪشن ۾ نه بيهي. اسان هيترن، پيرن، وڏيرن، سيدن ۽ ميرن کي سان ڏي. جيڪي خرچ جا پئسا اسان تي رکو سي به اسين ڏيڻ لاءِ تيار آهيون. موقعو هٿان نه وڃايو. هڪڙو پٽ اٿو. اهو پيرن، سيدن کان نه پڄايو. پير ڪارا نانگ آهن. انهنجي ڏنگن کان پنهنجو پاڻ بچايو.

منهنجو پيءُ ويچارو مون وٽ آيو. چيائين ته بابا پاڻ غريب آهيون هيترن وڏن مانهن جي منت ڀلڻ کي مڃڻ گهرجي. لڪياري لال ڪافي ڪرامت جا مالڪ آهن. سائين جڙيل شاهه هلي آيو آهي. تون ان کي عزت ڏي ۽ اليڪشن تان هٿ ڪڍ. مون پنهنجي پيءُ کي سمجهايو ۽ چيو ته بابا هنن هيترا ڏينهن تنهنجو ڪو سلام ڪيو؟ ڪڏهن ڪو توهان وٽ آيا؟ يا توهان کي ڪٿي

گھرايائون؟ اڄ تڏهن اوهان وٽ آيا آهن جڏهن مون غريبن ۾ سجاڳي آندي آهي. پائين ٿا ته هي ۽ غلام محمد جو کيل کم اڄ هتي ختم کري ڇڏيون. آئينده به جي کو غريب سجاڳ ٿي اٿيو ته انکي هي اهڙي طرح ختم ڪندا ايندا. بابا سائين آئون ڪڏهن به هٿ کونه کلندس. جي مري ويس يا هنن مونکي کنهن ڦندي ۾ ڦاسائي جيل حوالي کيو ته کابه پرواه کانه آهي. جيل ڏسي چڪو آهيان. خير هو ماٺ کري ويهي رهيو. ۽ هي مير، پير سڀ واپس موٽيا. ان کانپوءِ بدن تي کيترن باهمت ۽ بلوقار ماڻهن مونکي مبارکون موڪليون ۽ صدها آفرينون چيون ۽ کي پيرن جا دلال ته منهنجي مخالفت ۾ کمرکشي بيهي رهيا.

اليکشن جي پوين ٽن ڏينهن ۾ منهنجي مدد لاءِ غازي - ايم - عبدالجبار خاکسار بڻ آيو. پر کهڙي غلام مصطفي هک مونر ۽ لائوڊ اسپيکر به ڏياري موکليو- آخر اليکشن تي. آئون کريس. جنهن مير صاحب کي کاميابي تي وڏو غرور هو آهو مير فتح خان به کريو ۽ چودري غلام حسين کامياب ٿيو.

ان کان پوءِ صوبائي اسيمبلي جي اليکشن تي ان ۾ آئون اميدوار بيٺس. اها چئن تعلقن جي اليکشن هئي. جتان هک اميدوار چوندڻو هو. اهي چار تعلقه ڏکهڙي، جيمس آباد، ميرپور خاص ۽ سامارو هئا. هر بالغ کي ووٽ جو حق به کونه هو. تنهن هوندي به سجي ضلعي اندر شهرن ڳوٺن ۽ واهڻن ۾ اشتهارن ۽

تقريرن جي وسيلي وچي مون جيڪا پروپيگنڊه ڪئي هئي تنهن چڱو اثر ڪيو. ان اليڪشن ۾ ڏيڍ هزارن جي رقم ادائي سڀ رپيه رئيس محمد هاشم خان لغاري ڳوٺ آهري تعلقه جيمس آباد جي ڏنا. هو صاحب هر وقت مون سان برادرانه سلوڪ ڪندو رهيو ۽ ڪندو رهي ٿو. هو پاڻ به اخلاقن پريو ۽ شريف انسان آهي. سندس پيءُ مرحوم لال خان به جوان هو جنهن جي مونسان ڏاڍي دل هوندي هئي. ان جي اوچتي وفات جي ڪري رئيس محمد هاشم کي ڏاڍو صدمو رسيو. هن جي پيءُ لعل خان سان اهڙي دل هئي جو گهڻو ڪري ماني به گڏ کائيندا هئا. مونکي به پنهنجي پيءُ جو دوست سمجهي سدائين منهنجي مدد ڪندو رهندو آهي.

پيپر پرائڻ بعد اليڪشن جي ڪم کي لڳي ويس. ان وقت ۾ ميرپور خاص ۾ منهنجي واقفيت مير محمد ٽالپور سان ٿي جو ان وقت هاري ڪارڪن هو. هن وري پنهنجي معرفت ٻين ڪيترن هاري ڪارڪن جمال الدين بخاري، سامي انگن ديو، ڪامريڊ عبدالقادر، جان محمد پلي، مسٽر بنا رام وڪيل سکر، ڊاڪٽر پوچراج ۽ ٻين سان ملاقات ڪرائي. جو هي سڀ رامجي ڪولهي جي ورڪ ۾ ايندا هئا. اتي مونکي هاري ڪميٽي جي اصولن جي پوري خبر پيئي. انوقت مونکي ڏاڙهي رکيل هوندي هئي ۽ منهنجي خيالن جي ڪري انهن هاري ليڊرن منهنجي مدد نه ڪانه ڪئي پر سخت مخالفت به ڪئي ۽ مانهن کي هيئن چوڻ لڳا ته هي

هاري ڪاميٽي جو نمائندو ڪونه آهي. مون هنن کي سمجهايو ته بابا! آئون سنئون سپاٽو هاري، ۽ هاريءَ جو پٽ پڙپوٽو آهيان، توهان منهنجي مدد ڪريو. ليڪن منهنجي هاري ڪاميٽي جي ميمبري نه هجڻ سبب هنن قانوني طور منهنجي مدد نه ڪئي.

مون خاڪساري ڪان ته اڳ استيفعا ڏيئي ڇڏي هئي ڇاڪاڻ ته علامه مشرقيءَ جي ڦرندڙ گهرندڙ پاليسي جي آئون سخت مخالف هوس. مون تي ڪيترا خاڪسار دوست ناراض به ٿيا. خاص ڪري منهنجو هردلعزيز پياءُ دوست محمد حسين لغاري بلوچ جو انهي وقت خاڪساري جي ٽئين درجي جي مرض ۾ مبتلا هو. آهو ته علامه جي پاليسين جي خلافيت جي ڪري مون تي سخت ڪاوڙيو. ايتري قدر جو ڇري ڪڍي منهنجي مارڻ لئي تيار ٿي ويو. مگر مون ڪيس ڇيو نه پيائو، ڇو ته مون ڪان چار سال پوڙهي آهين. آئون جيڪا ڳالهه چوان ٿو سا چئن سالن ڪان پوءِ از خود توهان به قبول ڪندين. چئن سالن ڪان پوءِ خاڪسار تحريڪ ڪان هن به استيفعا ڏني. هاڻي مڃي ٿو ته برابر تنهنجي ڳالهه سچي هئي.

اِن صوبائي اليڪشن ۾ مون ٿي تمام گهڻي ست ستاءِ ٿي، ڇاڪاڻ ته مقابلي ۾ امام بخش خان ٽالپور ۽ رئيس غلام مصطفيٰ خان پڳڙي هئا.

ان مقابلي ۾ الله جي مهرباني سان غلام مصطفيٰ پڳڙي چڙهيو، آئون هڪ غريب هاري پوٽو هوس. ان

هوندي به مونکي ووٽ ملياء پر مونکي ۾ غريب فرقي کي اهو ڪافي تجربو ٿيو ته غريب به چونڊون لڙي سگهي ٿو.

ان کان پوءِ مون باقاعده هاري ڪاميٽي ۾ شرڪت ڪئي، ان وقت صدر ڪامريڊ عبدالقادر هو ۽ مرحوم جان محمد عبدالحليم پلي جنرل سيڪريٽري هو. تن ڏينهن ميرپور خاص ۾ هاري ڪاميٽي جو جلسو ٿيو. ڪامريڊ چچو رام. جيڪو نهايت انقلابي ڪارڪن هو، تنهن تمام سرجوشيءَ سان ڪم ڪيو.

سال ١٩٤٩ع ۾ آل انڊيا ريلوي مزدورن جي هڙتال ٿي، انهيءَ ۾ به رفيق مير محمد ٽالپور ۽ چچو رام خوب بهرو ورتو ۽ اسٽرائيڪ کي ڪامياب بنايو هو.

هن کان ڪجهه سال اڳ سرهاڙيءَ ۾ ساليانو هاري ڪانفرنس ٿي. اتي اسان پراڻن هاري ليڊرن جي سخت مخالفت ۾ نوجوانن کي منظم ڪريو جي تحريڪ هلائي رفيق حيدربخش جتوئي جي صدارت جي رٽ ڏني سون. مگر هو صاحب اميدوار نه بيٺو. نيٺ اسان ڪامريڊ مير محمد ۽ ڪامريڊ عبدالقادر جي مخالفت ڪئي. رفيق مير محمد صدارت جو اميدوار بيٺو مگر ڪامياب نه ٿيو. انهيءَ سرهاڙي ڪانفرنس ۾ اڌ بٽئي جي تحرڪ شروع ڪئي ويئي، ۽ اڄ نهراءُ بحال ٿيو.

آن سال مون کي جيمس آباد جي شهر ۾ هارين جي چونڊ ۾ ٢٤ ايڪڙ زمين هاريپ شرط تي ملي، اهو هارين جي زمين جي وراهست جو ڪم چوڌري نظير احمد

روينيو ڪمشنر جي حوالي هو. هارين جي چوڻ
ڪرائي هٿائين منهنجي ۽ هارين جي زمين ڏيارڻ لاءِ
ڪامريڊ عبدالقادر ڪوشش ڪئي، آئون آهو سچو وقت
هارين جو ڪم ڪندو رهيس. پڇاڙيءَ جو مون ڪان
ڪامريڊ عبدالقادر پڇيو ته توکي زمين آهي. مون چيو
ته مون کي زمين جو هڪ ايڪڙ به ڪونه آهي. ان
تي مسٽر نظير احمد کي چيائين ته هي اسان جو هاري
ڪارڪن آهي ڪيس زمين ڪانه آهي. هي هتي سمورو
وقت هارين جو ڪم ڪندو رهيو آهي هن کي به زمين
ڏيو. هن مونکي دلاسو ڏنو ته تون زمين کڻي هٿ
ڪري مون وٽ اچج ته آئون توکي زمين ڏيان.
عمرڪوٽ تعلقي جي ديهه باراني ۾ مون زمين هٿ
ڪئي جتي اسان جي ڳوٺ جي ٻين هارين کي به زمين
ملي هئي، ۽ آئون نبي سر روڊ اسٽيشن تي رهڻ لڳس. اتي
مون هاري آفيس به قائم ڪئي. رفيق مير محمد ۽
جان محمد پلي به ڪڏهن ڪڏهن مون وٽ ايندا ويندا
هئا. اتي نبي سر روڊ تي مون هڪ هاري ڪانفرنس
به ڪئي آتي قادياني اسٽيٽ ۽ بيني سر اسٽيٽ ۾ اڌواڌ
ونڊ جي تحريڪ شروع ڪيم. تالهيءَ نزديڪ قادياني
اسٽيٽ جا هاري آيا جن جي ونڊ روڪي ويئي هئي.
هنن ڊپٽي ڪليڪٽر نلرا وائلي وٽ فرياد ڪيو ته هو
اسان کي نه اڌ ونڊ ٿا ڏين، نه وري ڪو حساب ڪتاب
ٿا ڪن. ان وچ ۾ هارين زميندارن جون گڏيل ڪانفرنسون
به ٿينديون هيون، جنهن ۾ هارين شاهديون ڏنيون هيون

تہ زميندارن جا هي، هي ظلم آهن، وغيره.

اهي بيان رفيق حيدر بخش جتوئي جي هڪ ڪتاب ۾ شايع ٿي چڪا آهن. اها اڌ بٽئي جي تحريڪ نوابشاه ضلع ۾ بہ زور شور سان چالو هئي، چو تہ اُتي جا هاري بہ نهايت همت وارا ۽ بهادر سجاڳ هئا. تنهن ڪانسواء اُتي بروهي بلوچ ۽ ٻيا جوشيلا جوان ڪم ڪندڙ هئا. ڊاڪٽر هاسارام، رئيس بروهي، هالا جو بروهي جو هاڻي شهيد ٿي ويو آهي تن نهايت جان فشاني سان ڪم ڪيو. وڏي ڳالهہ هي هئي جو انهيءَ ايراضيءَ ۾ گهڻيون زمينون هندن جون هيون، ۽ مسعود جهڙي هاري همدرد ڪليڪٽر جي اياڪاريءَ ۾ هارين کي ڏاڍو فائدو پهتو هو. ڪليڪٽر مسعود هارين جو ڀهي خواهہ ۽ هر دلعزيز هو. جنهن ڪري هن جي اياڪاري ۾ هن جي ضلعي ۾ اڌ بٽئي جو رواج جلدي چالو ٿي ويو.

اُن کي ڏسي پوء ٻين وارن حيدرآباد ۽ ٿرپارڪر ضلعن ۾ بہ اهو رواج چالو ٿيڻ لڳو. قاديانني اسٽيٽ ۾ ڪن هارين جا ڪرا روڪيل هئا، جن اڌ بٽئي ڪان وڌيڪ ان ڪٿڻ نٿي ڏنو. نيٺ ڊپٽي ڪليڪٽر امين مقرر ڪيا. هارين طرفان رفيق جان محمد پلي ۽ زمينندارن طرفان چوڌري غلام محمد امين هو.

فيصلي جي تاريخ تي امين هڪ رات اڳ اتي پهتاسون. ٽالهي اسٽيشن کان ۽ ميل پري ڪرو هو اُت هارين جي گهرن ۾ امين لٿاسون. قاديانني مئنيجر اسماعيل خالد اسان جي مارائڻ لاء اُتي آيو ۽ هارين کي تمام گهڻو

ڏهاڙين. تنهن ئي ليمون ٻيل، ولي محمد لاشاري ۽ ٻيا جوانمرد لئيون ڪٽي آيا ڇيائونس ته جي هاري ڪارڪنن جو نالو وٺندؤ ته اسين اوهان سان وڙهنداسون. ان تي هو واپس موٽيا. ۽ فيصلي تي صبح جو هو نه آيا اسين وري واپس موٽياسون. رفيق جان محمد مرحوم به صبح واري گاڏي ۾ آيو ٽالهي ڪان پيدل نبي سر روڊ روانا ٿياسون ۽ اچي ميرپورخاص ۾ ڊپٽي ڪليڪٽر کي خبر ڏنيسون. ٻئي ڏينهن جهڏي شهر ۾ اسان جي هاري ڪانفرنس هئي. آتي سڄي سنڌ جا هاري اڳواڻ آيل هئا. ٽالهي ڪان قادياني اسٽيٽ جا هاري به ڪافي انداز ۾ اچي شريڪ ٿيا. سنڌن ڪرن تي پويان فقط پيدا ۽ ٻار موجود هئا. قاديانين موقعي جو فائدو وٺي زوري ڪڻڪ ڪٽڻ تي چاهي. ان ڪري تي فقط مائي بختاور ۽ سندس پيڙهو خاوند موجود هئا. تن هننکي منع ڪئي ته اسين ٻٽئي ڪرڻ يا ڪڻڪ ڪٽڻ ڪونه ڏينداسون. هي ويچارا ڪانتي کي جهلي بيهي رهيا. ان تي جهيڙو ٿي پيو قادياني .زميندارن گولي بازي ڪئي. جنهن ۾ هڪ هارياڻي مائي بختاور شهيد ٿي ويئي. ولي محمد، پليو ۽ ٻيا هاري سخت زخمي ٿيا. اسين جيئن رات واري گاڏيءَ ۾ جهڏي ڪان موٽياسون تيئن اسان سان ٽالهي اسٽيشن تي اها خبر هلندڙ گاڏيءَ ۾ هارين ڪئي. ڪنري ۾ فرياد ڪيو هئائون. اسين وري آڏي واري گاڏيءَ ۾ نبي سر روڊ تان ٽالهي واپس

آياسون، صبوح سوير جاه واردات تي پهتاسون رفيق جتوئي به آيو. پوليس جو جمعدار نورمحمد قريشي سر زمين جو مشير نامو وغيره ڦاهيو. ڪيس ڪورٽ ۾ هليو. قاديانين به ڪائونٽر ڪيس ڪيو جنهن ۾ ڪي هاري جيل ۾ وڌا ويا. آخر سيشن جج شنڪر سنگهه ڪورٽ ميرپور خاص هارين کي آزاد ڪيو. ۽ قادياني زميندارن کي سزا ڪيائين انهيءَ ڪيس جي پيروي ۾ آئون گهڻو آيس ويس. هارين جي طرفان وڪيل مسٽر بنارام وڪالت ڪئي، سرڪار طرفان جناب مرزا سڪندر بيگ وڪيل هو.

١٩٤٧ع واري اليڪشن تي، ان کان پوءِ آئون باقاعده نبي سر روڊ تي رهڻ لڳس. پاڪستان آگسٽ ١٩٤٧ع ۾ قائم ٿيو هندو ڀڄڻ لڳا. نبي سر روڊ تي گهر گهاٽ ڦاهي ٻار ٻچا به ات وٺي آيس. اهي ٢٤ ايڪڙ مليل مٿا ڪري مون نبي سر روڊ تي ورتا. آبادي ڪرايم، ريزڪي دڪان به کولايم. هندن جي وڃڻ ڪري شهر خالي ٿي ويو ماڻهن جايون ڊاهي ڪاٺيون پٽڻ شروع ڪيون سو انهن جاين کي به بچايم. هڪ مانڊلي پيڙهين جي به ڪيم. غريب هارين جي محبت جو جذبو جو منهنجي دل ۾ هو ان ڪري ويچارا هاري به مون تان ساهه پساهه قربان ڪرڻ لڳا.

وري مهاجرن جي اچ اچان ۾ به مانٺ ڪري ڪونه ويٺس. غريبن کي آباد ڪرڻ ۽ هنن کي گهرجون جايون

وني ڏيڻ ۽ سڀ ڪنهن قسم جي امداد ڪري لڳو ڪري دڪانن جو ڪاروبار ختم ٿيڻ لڳو پر مون پنهنجي همت نه هاري. سنڌ جو گورنر شيخ غلام حسين هڪ ڏينهن لوپ لائين ريل رستي دوري تي آيو هو. انهيءَ وقت نبي سر روڊ جي اسٽيشن تي هارين کي گڏ ڪري سنڌي هارين طرفان عرض ڪيو هوم. ته سکن ۽ هندو زميندارن جا هاري سنڌي هئا هاڻي انهن کي برطرف ڪيو پيو وڃي. ويچارا سنڌي هاري ڪيڏانهن وڃن. جتي هاري نه آهن اهي زمينون پلي مهاجرن کي ڏنيون وڃن. باقي جي اڳ لوڪل هاري آباد ڪيا ويئا آهن تن کان اهي زمينون کسيون نه وڃن. جو محصول وغيره مقرر ڪيو وڃي سو انهن کان ورتو وڃي. اها ڳالهه موصوف صاحب کي معقول ڏسڻ ۾ آئي. بر وقت هن سيڪريٽري کي لکايو. ۽ وڃڻ شرط سنڌي هارين کي به زمين الاٽ ڪرڻ جو آرڊر ڪڍيائين. اهڙي طرح جيئن ڪوبه ڪم پبلڪ ورڪ جو هوندو هو ته ڪندو رهندو هوس. رفيق مير محمد ٽالپر سونکي ميرپور ۾ مليو تنهنکي به نبي سر روڊ تي وني آيس پنهنجو دڪان ان جي حوالي ڪيم. هي حڪمت جو ڪم ڪرڻ لڳو. پ، ته ٻارهن - جي مثال وانگر رفيق مير محمد جي رفاقت منهنجي دل کي اهڙي تقويت بخشي جو اسان جي چوياري ڏسي غلام حيدر به ات رهڻ لڳو ان کان پوءِ چاچو علي محمد آرائين- غلام محمد نديو- علي نواز

۽ پيا ساٿي به اچي گڏ ٿيا. نبي سر روڊ تي هنن ريڙهي جو ڪاروبار ۽ سنڊيڪيٽ شروع ڪئي. آئون وري ڪجهه وقت لاءِ پبلڪ ورڪ کي لڳي ويس. شهر جي سڄي چيڙي نبيري منهنجي هٿ ۾ هئي. جا ڳالهه هتان جي چوڌري غلام محمد جي پارٽي کي پسند نه آئي. تن هڪ معمولي ڳالهه تان مون تي ڪيس ڪرايو. جنهن لاءِ ڪنري جي صوبيدار مونکي رمضان ۽ جمن چانڊئي جي گهر گهرايو. اسين جڏهن اسٽيشن تي پهتاسون ته صوبيدار مسٽر سعيد علوي نبي سر روڊ جي ويٽنگ روم ۾ ويٺو هو سو اسان تي ڏاڍو گرم ٿيو لڳو ۽ چيائين ته مان توهان کي جيل ۾ رکندس. اهي صلاحون هن کي سردار عبدالرحمان قادياني ۽ چوڌري غلام محمد جي پارٽي وارن ڏنيون هيون. مون ڪيس جواب ڏنو ته توهان تحقيقات ڪريو. ذري، ذري تي جيل جو ڊپ نه ڏياريو. اسين ڪنواريون ڇوڪريون ڪونه آهيون جو جيل مان ڊڄندا سون تنهنتي مٿيون صوبيدار ڪاوڙجي روانو ٿي ويو. ٻئي ڏينهن حيدرآباد ۾ ورڪنگ ڪاميٽي جي ميٽنگ هئي. آئون ات آيس ۽ سڄي حقيقت ڪاميٽي ۾ پيش ڪيم. سيني رفيقن يڪراءِ ٿي فيصلو ڏنو ته صبحاڻي آئون ۽ رفيق جتوئي ضلع ٿرپارڪر جي ايس - پي کي ملون ان وقت ايس - پي مسٽر برار رسٽن هو. تنهن سان مليا سون. ۽ جا به حقيقت هئي سا سڀ مون درخواست ۾ لکي صاحب کي ڏني.

هن صاحب بروقت ڊپٽي سپرنٽينڊنٽ کي موڪلي ڏني.

رفيق جتوئي حيدرآباد روانو ٿيو ۽ آئون ڪوٽ هليو آيس، واٽ ۾ گاڏيء تي پٿوري اسٽيشن تي صوبيدار جو فرسٽ ڪلاس گاڏي ۾ ويٺل هو تنهن هڪ پوليس واري کي مونکي سڏڻ لاء موڪليو. مون وٽ هڪ ڪتاب هو زميندار شاهي عرف ڪمدار جا ڪارناما. مون کي ڏٺائي چوڻ لڳو ته تون بغاوتي ماڻهو آهين، توکي مان جيل ۾ رکندس. تون ريلوي جي حد ۾ ڪتاب وڪڻي رهيو آهين. مون چيس ته آئون وڪڻان ڪونه ٿو، پر جي ڪٽي وڪڻان ته ان ۾ تنهنجو ڇا؟ ۽ توکي اهڙين ڳالهين ڪرڻ ۽ پڇڻ جو ڪهڙو حق آهي. ريلوي پوليس جو عملو پيو آهي اهو سڀ ڪجهه ڪري سگهي ٿو. انهن چئي مون کي چيائين ته هل اسٽيشن ماسٽر وٽ ته هو توکي ڪيئن ٿو پڪڙي جيل حوالي ڪري. ليڪي آيا سون اسٽيشن ماسٽر وٽ. صوبيدار هن کي چيو ته هي اعتراض جوڳا ڪتاب ريلوي حد ۾ ٿو وڪڻي هن کي گرفتار ڪريو. مون بابوء کي چيو ته هن جي مون سان پراڻي دشمني آهي ان جي ڪري منهنجي ڦاسائڻ لاء اوهان کي ٿو چوي. باقي منهنجو ڪوبه قصور ڪونه آهي.

اسٽيشن ماسٽر ته مون کي ڇڏي ڏنو، وري مونکي چوڻ لڳو ته آئون توکي گرفتار ڪندس، ٽن ڏينهن اندر. تون خبردار رھ. مون به ڪيس سٽ سُريون ٻڌايون.

ڳاڏي هلڻ ڪان اڳ مون شاهدن جا نالا نوٽ ڪيا ۽ ٽڪيٽ نمبر بہ نوٽ ڪيا. آئون ساماري روڊ تان لهي پيادو ساماري شهر پهتس اُتان وري سڌو حيدرآباد ويس. سچي حقيقت پنهنجن دوستن ۽ هاري ڪاميٽي جي صدر رفيق جتوئي کي ٻڌايم. هڪ درخواست جيڪا ڊپٽي ڪمشنر، ڪليڪٽر جي نالي هئي، سا کڻي ڳاڏيءَ تي چڙهي نبي سر روڊ پهتس. منهنجو خيال هو تہ ڳوٺان تي خبر چار وٺي پوءِ عمرڪوٽ ۾ ڪليڪٽر کي وڃي درخواست پيش ڪريان جو ان ڏينهن ڪليڪٽر جي منزل عمرڪوٽ هئي.

ڳوٺ اچڻ تي خبر پيئي تہ اهو صوبيدار هڪ ڏينهن اڳ هت آيو هو. خانصاحب چوڌري غلام محمد جي منشي عبدالله پنجابي کي فريادي بنائي هڪ ڌاڙي جو ڪوڙو فرياد ناهي، مشيرناسان وغيره ڪوڙا لکي هليو ويو آهي.

اِها خبر ٻڌي آئون صبح واري لاريءَ ۾ عمرڪوٽ وڃڻ لاءِ تيار ٿيس ۽ لاري ۾ چڙهي ڪري پهتس تہ صوبيدار بہ ڪن شاهدن کي وٺي پيو هلي. عمرڪوٽ ۾ لاريءَ ۾ سوار ٿي ويهي رهيو. آئون اڳين سيٽ تي ويٺو هوس، لاري عمرڪوٽ پهتي مون ڪليڪٽر جي پڇا ڪئي، معلوم ٿيو تہ هو فرش شڪار تي ويل آهي. آئون شهر جي پڻ ڏن دوستن سان ملي مختيارڪار وٽ ويس جو اتي جي هارين جو ڪم هو.

آئون آفيس جي ٻاهران بينس تہ اندران سعيد علوي صوبيدار نڪتو۔ ۽ هڪدم مونکي چيائين تہ تون گرفتار آهين۔ هن اتيئي مشير نامون ڏاهيو ۽ اها درخواست ۽ ٻيا ڪاغذ منهنجي ڪيسي ۾ رهيا۔ عمرڪوٽ جي قلعي کان هيٺ لتس تہ مرحوم جان محمد پلي مونکي پاڻ وٽ اچڻ لاء سڏ ڪيو۔ مون ڪيس اشاري سان چيو تہ آئون گرفتار آهيان۔ اچي نتو سگهان تنهن تي هو مون وٽ آيو ۽ صوبيدار کي چيائين ضامن وٺ ۽ هن کي آزاد ڪر مگر صوبيدار جواب ڏنو تہ هي ڏاڙي جي ڪيس ۾ جهليل آهي ۽ آئون هن جو ضامن نہ وٺندس۔ مون رفيق جان محمد کي چيو تہ توهان هن کي ڪجهہ نہ چئو ۽ رفيق جتوئي کي تار رستي هينئر ئي اطلاع ڪريو۔ جو هن کي هن سڄي ڪيس جي معلوميت آهي۔ آئون هن سان گڏجي هليس هي هڪ جمعدار جي گهر ويو اتان ماني کائي لاريء ۾ واپس ڪنري پهتاسون۔ ڪنريء ۾ هن مونکي هٿڪڙيون لڳائي سڄي شهر جو سرگس گهمايو۔ گهڻي دير بعد لاڪپ ۾ بند ڪيائين۔

شام جي وقت لاڪپ تي بيٺل پوليس کي چيائين تہ دروازو کوليو تہ آئون هن تي پنهنجا هٿ ٺاريان۔ ان تي سپاهين چيو تہ ٻڌل قيدي کي مارڻو نہ آهي اسان کي لکيل آرڊر ڏيو تہ پوء قيدي توهان جي حوالي ڪريون۔ آخرڪار صوبيدار روانو ٿي ويو۔ صبوح

جو هن لاري ۾ مونکي عمرڪوٽ موڪليو ۽ منهنجو
ريمانڊ هفتي جـو ٿـرڊ ڪـلاس مئجسٽريٽ کان وٺـي
پوءِ عمرڪوٽ ۾ بند ڪيو ويو. رفيق حيدر بخش کي
سڄي قصي جي خبر هئي. هي صاحب ڪراچي ويو.
انهيءَ وقـت سنڌ جـو وزير اعظـم يوسف هارون هو.
انهيءَ کي ملـي سڄي حقيقت ڪري آزادي جي تار
ڪرائي. ۽ ڪيس جا ڪاغذ سرڪار پاڻ وٽ گهرايا.
هتو هٿ آرڊر وٺي پاڻ عمر ڪوٽ پهتو. تار رستي
آرڊر اڳ ۾ آت پهچي چڪو هو، آئون آزاد ٿيس. جتوئي
صاحب ۽ اسين سڀ دوست گڏجي نبي سر روڊ پهتاسون.
رات جو خوب خوشيون ڪيوسين. آخرڪار ڪيس جا
ڪاغذ جاچي اسـان کـي آزاد ڪيو ويـو ۽ صوبيدار
سسپينڊ ٿيو. فرياديءَ تـي ڪـوڙي فـرياد ڪرڻ جي
ڪاروائي ٿي - هـو ٻه ڪيترو وقت ڪيس ۾ ڦاسل
رهيو آئون هاري تحريڪ جي ڪم کي لڳو رهيس.
رفيق مير محمد نبي سر روڊ رهندو هو . آڏون خانہ بدوش،
ڳلي، ڳلي واهڻ ۽ ڳوٺن ۾ ڦرندو هوس.

ميلي جي شروعات:-

انهن ڏينهن ۾ نبي سر روڊ جي حالت خراب هئي.
شهر ويران ٿي ويو هو. ماڻهن جي آمدرفت تمام گهٽجي
ويئي هئي.
شهر کي رونق وٺائڻ لاءِ هڪ ملاکڙي جو پروگرام
ٺاهيو ويو. جنهن لاءِ شهر جي هوٽل وارن ۽ دڪاندارن

ڪجهه رقم گڏ ڪئي، جا ملهن کي انعام طور ڏني ويندي هئي. ملاڪڙي جي ڪري دڪاندارن کي واپار سان فائدو ٿيندو هو ۽ مونکي محبن جسي ميلاپ ۽ ماڻهن سان خيالن جي ڏي وٺ ڪرڻ جو موقعو ملندو هو. وڏي ڳالهه جو تقرير ڪرڻ لاءِ موزون وقت ميسر ٿي ويندو هو. اهڙيون رٿون رٿڻ کان پوءِ راضي شاهه جي ميلي تي وڃي تقريرون ڪرڻ لڳس. آخرڪار هن ارادي تي پهتس ته ڇو نه نبي سر روڊ تي پنهنجو ميلو لڳائجي سو ڪٿي نبي سر روڊ لڳي ميلي جو پڙمو ڏياريم بيندن باجن سان دڪاندار جو ميلي جو پڙهو پڌو. تن مونکان ڏس پتو پڇيو. سون خيال ڪيو ته ڪير به ڪونه ايندو. ليڪن خلاف توقع ميلي جي ڏهاڙي کان ٣، ۴ ڏينهن اڳ ساماڻ جون گاڏيون اچڻ شروع ٿي ويون. ڪيچ دڪان به لڳي ويا. سنگت سات به جام اچي ويئي. هاري ڪانفرنس به ڪئي سون. ٣ ڏينهن ساندهه ڪيا گيهه لڳي پئي هئي. اهڙي ريت ميلو مشهور ٿيندو ويو. هينئر هر ڇهين مهيني ميلو لڳي ٿو. جيتوڻيڪ ڪي ڳالهيون منهنجي پسند جي خلاف به ٿي وڃن ٿيون. جيستائين ساري سماج مان اهي ڳالهيون نه نڪتيون آهن تيستائين انهن تي سختي سان عمل ڪرڻ به ڏاڍو ڏکيو آهي. برائين کان ڇڱيون ڳالهيون وڌيڪ ٿين ٿيون. هزارها ماڻهن سان ميل ميلاپ ٿئي ٿو. ۽ تقريرون به ٿين ٿيون. انهيءَ کان پوءِ قنمبر

تنهن کان اليڪشن ۾ حيدربخش جتوئي اُميدوار بيٺو. سندس مخالفت ۾ نواب غيبي خان جو پوٽو سلطان احمد اميدوار هو. اسين به سڀ ورڪ لاءِ اتي وياسون. منهنجي ڊيوٽي پروپيگنڊا جي هئي. قنبر شهر ۾ اٽڪل ١٥-١٦ ڏينهن رهياسون ۽ اليڪشن جي خوب پروپيگنڊا ڪئي سون.

هڪ ڏينهن قاضي فضل الله ۽ مسٽر کهڙي جو جلسو هو صبح سان وڏيرن ڪمدارن جي معرفت جلسي جي ميدان تي ڪئين هاري اچي ڪٺا ڪيا ۽ ڪمدار پهرو ڏيئي هنن کان ڪم وٺي رهيا هئا. ماڻهن کي ان ڪري قيد ڪري ويهاريائون ته جيئن قاضي فضل الله ۽ کهڙو اچي تقرير ڪن. هاري ويچارا بک ۾ پاهه تي شهر جا پڳڙا به مهانگا ڪري ڇڏيا. شام جو پٺي صاحب پڌاريا ۽ تقريرون ڪري ماڻهن کي سمجهايائون ته حيدربخش جتوئي کي ووٽ نه ڏجو. ۽ پنهنجو ووٽ سلطان احمد چانڊئي کي ڏجو. جلسو ختم ٿيو خلق واپس موٽي ته آئون هڪ ديوار تي چڙهي بيٺس ۽ هارين کي چيم ته ويهو، مهرباني ڪري منهنجا به ٻه ٽي اکر ٻڌو- هو ويچارا منهنجي چوڻ تي سڀ ويهي رهيا مون زبردست مخالف تقرير ڪئي، جنهن ۾ کهڙي ۽ قاضي تي سخت نڪتهه چيني هئي سا ماڻهن کي ڏاڍي وڻي ۽ دل سان ٻڌندا رهيا. قاضي ۽ کهڙي کي آن رستي کان سواءِ ٻيو ڪو به لنگهه ڪونه هو. سي به مجبور ٿي ويهي اها تقرير ٻڌندا رهيا. تن کي سخت خار

آيو. ٻي ٽي ڏينهن اليڪشن هئي. مونکي، خيرپور جي خان بهادر غلام محمد خان اسراڻ جي پولنگ اسٽيشن تي موڪليو ويو. پيو هڪ جتوئي جمو عزيز به هو. اسين خيرپور لڳ مغيرين جي ڳوٺ ۾ وڃي ترسياسون. شام جو اسين پولنگ ڏسڻ لاء وياسون، پولنگ جي جاء ڏسڻ بعد مرحوم علي خان ابڙي جي جاء تي وياسين مرحوم عليخان سان ملاقات ڪئي سون. هي مشهور عالم، فاضل ۽ اهل قلم سنڌ جو پراڻو گريجوٽ هو. هن صاحب کي خاڪسارن سان به انس هو. سدائين سنڌ جي ڀلائي لاء پاڻ پتوڙيندو رهندو هو. اسين ڪجهه وقت وٽس ويناسون ته اسراڻن جا نوڪر اسان کي گاريون ڏيندا رهيا ۽ مرحوم کي گهٽ وڌ ڳالهايائون. اسين جيئن اُتان اُٿياسون ته علي حسن آسراڻ جا ماڻهو اسان جي پٺيان ڪاهي پيا. اسين رهائش واري جاء تي پهتاسون. مٿان اچي سج لٿو، منهن انڌارو ٿيو ته هڪ پوڙهو آيو جنهن اسان جي هيٺان وڇايل بستري کي ڇڪيو، چيائين بابا اسين غريب آهيون، رئيس اسراڻ حڪم ڪيو آهي ته هنن کي هتان لوڏي ڪڍو. نه ته اوهان کي ڪوڙن ڪيسن ۾ اڙائي جهلائيندا سون. اسين ڏڇون تا خدا جي واسطي هتان هڪدم اُٿو. اسان چيس ته ڪاڪا، هيئر رات جو اسين ڪاڏي وڃون، هن چيو ته جاڏي کپيوَ تاڏي وڃون، پر مهرباني ڪري هتان اٿو. لاچار هُتان ته نڪتاسين. پرديس، اڻ واقف، تنهن

ڪانسواءِ رئيس اسرانڻ جا موڪليل غنڊا اسان کي ڳوليندا وتن. نيٺ ٻاهر اچي جهنگ جي ڪرڙن ۾ لڪي ويهي رهياسون. رئيس جا ماڻهو ڳولي، ڳولي نااميد ٿي واپس موٽيا. اسان ڪجهه وقت ترسي وري پنڌ پياسون لڪندا، ڇپندا ڪجين جي وڻن جا پاسا وٺندا قنبر شهر جي ڪچي رستي تي پهتاسون. سڄي رات اونداهي ۾ ڌڪا کائي، اٽڪل ٢–٣ بجي قنبر پهتاسون. اسان جي پهچڻ کان پوءِ پيارو جتوئي صاحب اسان وٽ اچي پهتو.

سندس موٽر جا ٽائر ڪپيا ويا. ڊرائيور هزارين ميڙون منٿون ڪيون پر هو ڪونه مڙيا. هن لاڙڪاڻي ۾ اها سموري حقيقت جتوئيءَ جي سوٽ هادي بخش کي ٻڌائي. ذهن راتو واهه لاڙڪاڻي جي ڪليڪٽر ۽ ايس. پي. کي ٻڌايو ته حيدر بخش کي چانڊين ماري ڇڏيو آهي، ليڪن جتوئي الله جي فضل سان سلامت اچي پهتو هو.

ان بعد بين پولنگن جا ورڪر پتڪا، واڇون، جتيون ڦراڻي ابتر حال سان اچي مرڪز پيڙا ٿيا. اسور جو ڪليڪٽر مسٽر سچيڏنو ۽ علي محمد گاڏهي، ايس. پي سڌو قنبر آيا ۽ اچي جتوئي کي سڏ ڪيائون، جتوئي صاحب ۽ اسان سمورا واقعا کين ٻڌايا. هنن خاطري ڏني ته اوهان ڪو به خيال نه ڪريو. اليڪشن ۾ زور زبردستي ڪڏهين به ڪرڻ نه ڏيبي. ٻه پوليس وارا جتوئي کي ڏنائون نه هي اوهان جي حفاظت ڪندا. ڪليڪٽر مسٽر جتوئي کي چيو ته اوهان پنهنجا ماڻهو پولنگن تي

موڪلي ڏيو. جتوئي صاحب وري اسان کي ڪٽي موٽر
تي ڪنيو. اچي خيرپور جوسي پهتاسون. آتي عبدالڪريم
منگي پولنگ آفيسر هو. ڪليڪٽر ۽ ايس پي هن کي
ڪجهه چئي هليا ويا. پوءِ جتوئي به واپس ويو. آئون
اندر پولنگ اسٽيشن تي ويٺو هوس ته هڪدم اسراڻن
جا نوڪر آيا ڏن ويٺلن هيٺان اچي ڪرسي چڪي
گاريون گند ڏيڻ. ٺڪون هڻڻ ۽ پوندا ڏيڻ لڳا. هو
جيئن مونکي مارڻ لاءِ ويجها ايندا وڃن تيئن آئون هٽندو
وڃي پٺ سان لڳي پٽ تي ويهي رهيس، غلدن مسخري
ڪٽي مچائي. بيڙيءَن جا دونها منهنجي منهن ۾ اڇيو
ڦوڪين ۽ طرحين، طرحين تعديون مونسان ڪندا رهيا.
ڪيڏيءَ مهل ته ڪتا تي چڙ سوور تي آڻر ڪري اچن
۽ اچيو چڪ به وجهن ۽ وڏيرا ڏهڪ ڏيو پيا خوش ٿين.
اتي جو ويٺل وڏيرو فقيرمحمد انڙ ۽ اسراڻ حسن علي،
اويس پکهئي ۽ غلام مصطفي آسراڻ ۽ ٻين ڪيترن
وڏيرن اها منهنجي حالت اکئين ويٺي ڏٺي. ٻئي طرف
ڪوڙا ووٽ ڏياريندا رهيا. منهنجا ڪي ٻيا ساٿي ، مزدور
ڪارڪن ڪراچي کان. آيل هئا. سي اها حالت ڏسي
خبر ناهي نه ڪاڏي هليا ويا. نيٺ فقيرمحمد انڙ ڪٽ تي
چڙهي ويهي مون ڏانهن نهاري چيو ته، تون ڪير آهين.
مون ٻڌيس منهنجي ذات سان تنهنجو ڪهڙو ڪم. تنهن
تي هي موڏي نهاري ۽ گهڻو توجهه ڏيڻ لڳو ۽ مونکي
نالي ٻڌائڻ لاءِ تنگ ڪيائين تڏهن مون ڪيس ٻنهنجو

نالو ۽ ذات ٻڌائي ڏنءِ موںکي چيائين تہ هاڻي اچي
ڪٽ تي ويهہ۔ مون ڪٽ تي ويهڻ کان انڪار ڪيو۽
چيومانس تہ خان توهان جي خاني ماني مان ڏي معلوم
ٿي۔ ڪالهوڪر مون توهان جي خاندانپ ۽ اخلاق سيڪجهہ
ڏٺو وائٺو۔ هن جي گهڻي اسرار ڪرڻ بعد اچي ڪٽ
تي ويٺس۔ ماني لاءِ بہ چيائون ليڪن مون انڪار ڪيو۔
پوءِ هي اندر ويا اسين آتان واپس ورياسون۔ آن وقت
بہ نڪو هو قاعدو نہ قانون۔ ڏهرو دونس ۽ غنده گردي هئي۔

اسين اتان پيادل شام جو قنبر پهتاسون۔ ٻہ پولنگن
جا بہ دوست اچي گڏ ٿيا سيني اها حقيقت ڪئي۔ ڪن
جا ڪپڙا ويا تہ ڪن جا ڪيسا ڪٽيا ويا۔ شام جو
موںکي ڪنهن دوست خبر ڏني تہ توتي قاضي فضل الله
سيڪنٽيءَ جو وارنٽ ڪڍيو آهي۔ تون هينئر جو هينئر ڳوٺ وڃ
آتان سنبري صبح جو حيدرآباد اچ۔ متان هتي ئي گرفتار
نہ ٿي وڃين۔ ان بعد آئون ڳوٺ هڪ ڏينهن رهي ٻئي
ڏينهن حيدرآباد آيس تہ اتي موںکي گرفتار ڪري ميرپورخاص
آندو ويو ان بعد وري سکر موڪليو ويو۔

سکر سينٽرل جيل - انهيءَ وقت مسٽر عيسائي
سکر جيل جو سپرينڊنٽ هو۔ موںکي ان جي آڏو پيش
ڪيو ويو۔ هن موںکي ڏسي چيو تہ توکي خبر آهي تہ
مان ڪير آهيان۔ مون چيو تہ موںکي اها خبر ڪانهہ
آهي تہ تون ڪير آهين۔ موںکي چيائين تہ مان ڊڪڻ
آهيان ڊڪڻ سڪل ڪانيءَ مان بہ ور ڪڍي ڇڏيندو

آهي- مان به تنهنجو ٻور ڪڍي ڇڏيندس. مونکي جيل جي وارڊ ۾ بند ڪيو ويو اتي بي ڪلاس جا قيدي رهندا هئا مگر انهن جو مونسان ڳالهائڻ بند هو ۽ ملاقات به بند هئي- پر خط به بند هو.

ڊاڪٽر خان صاحب جو پٽ خان عبدالله خان انهي ۽ وقت انهي جيل ۾ بند هو. ان جي ڪوٺي مون سان گڏ هئي اهو مونکي ملندو هو. هن وٽ ريڊيو هو سو خبرون ٻڌي مونکي ٻڌائيندو هو. مسٽر سومرو سينئر جيلر هو جيڪو تمام بيرحم آفيسر هوندو هو. هڪ رات مونکي پيٽ ۾ ڏاڍو اچي سور پيو رات جو نه دوا نه درمل. صبح جو جڏهن آئون اسپتال وڃي رهيو هوس ته هن مونکي وچان ورايو چوڻ لڳو ته هي جيل آهي ڌرمسالا نه آهي مقدم ڪي به خوب گاريون ڏنائين بس مون کي دوا نه ملي- ڪجهه ڏينهن گذرڻ بعد مولوي عزيزالله شهدادڪوٽي، مولانا معاذ، عبدالخالق آزاد ۽ غلام محمد بام کي سيفٽي ۾ گرفتار ڪري سکر جيل ۾ آندو ويو. اسين گڏ رهياسون. هڪ ڏينهن اسان کي اچي چڪر ۾ رکيو ويو هو. اسين اتي هئاسون ته مسٽر عيساڻي آيو. اهو رمضان جو مهينو هو. مولوي عزيزالله هن ڏانهن توجهه نه ڏنو. جنهن ڪري هو ڏاڍو ڪاوڙيو ۽ حڪم ڪيائين ته هن ملن کي وڃي بند ڪيو ۽ بي ڪلاس کسي ورتو اتي اسان به احتجاج طور بي ڪلاس جو ڪارڊ وٺڻ بند ڪيو ۽ ڪٿون واپس ڪيون انهي ۽

تي مسٽر عيسائي اسان کي انڊيرين ڪوئنين ۾ الڳ الڳ
ڪري بند ڪيو. اسان بک هڙتال ڪئي. بام ۽ مولانا
معاذ بک هڙتال ۾ شريڪ نه ٿيا. تنهنڪري هنن کي
جدا بند ڪيو ويو. هر روز ڌمڪائڻ ۽ تنگ ڪرڻ
جيل وارن شروع ڪري ڏنو مگر اسان آخر تائين بک هڙتال
چالو رکي. عيد ڏينهن ڊاڪٽر خانصاحب جي پٽ عيسائي
کي چيو ته هي سياسي قيدي آهن. هنن کي ايترو تنگ
نه ڪر. تڏهن هن اسان کي ڪوئنين مان ڪوليو. خان
پاڻ اچي اسان کي ڪوئنين مان ڪڍيو. آئون تمام ڪمزور
۽ هلڻ کان به هلاڪ هوس. مونکي ڪٽي بي ڪلاس ۾
آندو ويو. ڊاڪٽر آيو تنهن دوا پياري. غسل ڪيم تڏهن
ڪجهه هلڻ جهڙو ٿيس. هڪ ڏينهن اوچتو رفيق مير محمد
ٽالپر وڪالت نامون ڪٽي آيو جنهن رٽ داخل ڪرائي
هئي. جنهن جي پيشي تي مونکي ۽ مولانا عزيزالله کي
سکر جيل کان ڪراچي وٺي تي ويا. اها رات حياتي ۾
مونکي ڪانه وسرندي. هتي ۾ هٿڪڙيون چيلهه ۾ رسا
سوڙهو ۽ اوجاڳو هڪ طرف ته وري چيلهه جي رسي
اچي وڍڻ شروع ڪيو. اها رات مصيبت جي ڪاٽي
صبح اچي ڪراچي پهتاسون. اسان کي بولٽن مارڪيٽ جي
چاوڙي ٿاڻي تي رکيو ويو ٻي ڏينهن ٻيهر پارسين جي
وڏي ڏينهن نوروز جي ڪري موڪل هئي تنهنڪري
اهو ڏينهن اسان کي ڪراچي جيل موڪليو ويو. اتي
ڪيترا پوليٽيڪل ورڪر بند هئا انهن سان ملاقات ٿي

۾ي ڏينهن اسان جي جبس ڪاوس هيٺ درخواست ملي جسٽس طيبجي چيف جج هو- چيف ڪورٽ اسان ٻنهين کي آزاد ڪيو- منهنجو وڪيل مسٽر طفيل علي عبدالرحمان هو-

گرفتار ٿيڻ کان اڳ سچائي اخبار جو اجراءُ:-

گرفتار ٿيڻ کان اڳ مون ڏي هفتيوار سچائي جو ڊڪلريشن مليو هو ۽ هڪ پرچو به حيدرآباد مان ڪڍيو هوم- جيل کان آزاد ٿيڻ بعد به ٻي پرچا حيدرآباد جي هاري حقدار پريس مان ڇپا۾ پوءِ پريس ۽ اچ وڃ جي تڪليف جي ڪري ٠٠ون ميرپورخاص مان اخبار جو ڊڪلريشن ورتو ۽ هتان اخبار جاري ڪيم- اخبار جي اجراءُ وقت مونکي آفيس ڪانه هئي مون مونسپالٽي جي ائڊمنسٽريٽو مسٽر اين آر قاضي کان هڪ جاءِ الاٽ ڪرائي ۽ انهي نديڙي ڪوٺي ۾ اخبار جو دفتر ڪيم- اها ڪوٺي اسپتال روڊ تي هئي- اخبار سليس سنڌي هجڻ ڪري تمام چڱي هلڻ لڳي- ١٤ صفحن سان هفتي ۾ ١٥ سئو ڪاپيون ڇپبيون هيون- سنڌ جي هفتيوار اخبارن ۾ خصوصن ٿرپارڪر ضلع ۾ هفتيوار اخبار سچائي نالو چمڪايو ۽ دوستيءَ جو حلقو به ڏينهون ڏينهن ڪشادو ٿيڻ لڳو- ڪيترن جاگيردار ظالمن زميندارن، راشي ڪامورن ۽ مڪار ليڊرن جون مُرليون بند ٿي ويون- ان وقت چنگاري اخبار جو ايڊيٽر عبدالله نالي سمون ذات جو هڪ غريب ڇوڪرو هوندو هو- جو به مون وٽ رهندو هو ۽ اخبار جو به ڪم ڪندو هو- رفيق

غلام حيدر بلوچ ۽ رفيق ١٠ م لغاري- رفيق محمد حسن بلوچ به
ڪجهه وقت سچ ڏي جي اداري جو سچ ڏي سان ڪم
ڪيو- ٻي طرف هاري آفيس ۽ جلوس ۽ جلسن جو پروگرام
به چالو هو- ان ڏينهن اسان ٽنڊي جان محمد ۾ هارين
جو هڪ جلسو ڪيو هو- اتي جي مير خدابخش خلاف
مقامي هارين ۽ مالهين شڪايت ڪئي هئي- مون اها
شڪايت سچائي ۾ شايع ڪئي- مير وري همدرد اخبار
۾ ان جي ترديد ڪئي- ان تان اسان جو جواب الجواب
شروع ٿي ويو- مير مون تي بدناميءَ جو ڪيس ڏاکهڙي
۾ ڪيو اهو ڪيس جي-آر-ايم جي ڪورٽ ۾ هلندو
رهيو- انهي جهاد ۾ ٢٠٣ مهينا گذري ويا ليڪن سچائي
جو قلمي جهاد چالو رهيو- ان بعد وري ٽنڊي جان محمد
۾ هڪ هاري جلسو رکيو ويو هو- مخفي طرح ان جلسي
کي روڪڻ لاءِ هن ڪئين ڪوششون ڪيون ليڪن
اسان اهو جلسو ڪاميابيءَ سان ڪيو- تنهن تي هن
هڪ سي-آءِ-ڊي جي هيڊ ڪنسٽيبل راجه واجدعلي
پنجابي کي ڏوڪڙ ڏئي اسان جون تقريرون غلط نوٽ
ڪرائي مٿي موڪلي ڏنيون- انوقت سنڌ ۾ گورنري راڄ
هو- سنڌ جو گورنر مسيح الدين نالي هڪ نيڪ انسان
هو جنهن سان هن ڪان اڳ ٢٠٣ دفعا مليو هوس- هڪ
هاري وفد ۾ ٿر جي قحط ڪميشن تي هن مونکي مقرر
ڪيو هو ۽ هن انوقت وعدو ڪيو هو ته ڪنهن به
هاري ڪارڪن کي سيفٽي ايڪٽ هيٺ جيل ۾ بند

نہ ڪندس. جڏهن مٿي منهنجي هي تقرير هن کي پهتي تہ هن اسپيشل پاور مسٽر انور عادل کي ڏيئي ۽ جج مقرر ڪيو. ١٢٤ الف ١٠٣ الف قانون هيٺ ڪيس جي هن منظوري ڏني جا ڳالهہ گزيٽ ۾ بہ پڌري ٿي چڪي هئي. مگر اسين بي خبر رهياسون. انهن ڏينهن ۾ ميرپورخاص شهر ۾ اتي جي قلعت جي ڪري جيڪو ڏينهن مون ملهايو هو جنهن ۾ تاريخي جلوس ڪڍيو هو تنهنڪري سڄي شهر ۾ منهنجي عزت هئي ۽ ميونسپل جون چونڊون ٿيڻ واريون هيون. مون وٽ هڪ دوست آيو جنهن چيو تہ تون اليڪشن ۾ اميدوار بيهہ چاڪاڻ تہ انڪي پين دو تن صلاع ڪري مون ڏي موڪليو هو. مونوٽ ان وقت ڊپازٽ لاءِ بہ هڪ پئسو ڪونہ هو. هنن ڊپازٽ ڏنو ناموينشن پيري. نشان ڏيئي آڏرن انهي ڏينهن رامجاڳي جي ميلي تي هليو ويس. جت تي ڏينهن هاري ڪانفرنس هئي. لائوڊ اسپيڪر بہ هو. مون ۽ رفيق مير محمدخان ٽالپور اتي خوب تقريرون ڪيون هيون. آخري ڏينهن صبح جو رفيق ميرمحمد چاچي علي محمد وارن جي جيپ تي نبي سر روڊ هليو ويو ۽ آئون اتان شام جو ميرپور خاص وڃڻو هوس. صالح سنيرهہ اسٽيشن تي پهتس تہ سي-آءِ-ڊي پوليس سان ڀريل هڪ لاري. اتي اچي نڪتي جنهن کي ڏسي مون صحيح ڪيو تہ اهو مترپڻي گرفتاري جو سامان آهي. سو آئون تيار ٿيس. هنن ڪان مون پڇيو ڇا ڳالهہ آهي. بسترو پڌان ڇا؟ هنن ورائيو تہ هائو. مون

لاڙوڊ اسپيڪر واري کي پئسا ڏنا ۽ لهي پاڻ کي گرفتار ڪرائي لاري ۾ چڙهيس. هي نبيسر روڊ هلڻ لڳا ۽ ٻڌايائون ته ميرمحمد کي گرفتار ڪرڻو آهي. رات جو دير سان نبيسرروڊ تي پهتا. آئون لاري تي رهيس. هي ميرمحمد کي به گرفتار ڪري وٺي آيا. ميرپورخاص پهتاسون آتي لاڪپ ۾ بند ڪيائون. صبح جو مسٽر انور عادل جي ڪورٽ ۾ پيش ڪيائون. جنهن ڪيس جي حقيقت ٻڌائي وڪيل ڪرڻ لاءِ ڇڏيائين شنوائي ملي. پاڻ ازخود جيل تي اچي اسانکي سهوليت ڏنائين. ۽ بي ڪلاس جو مڪمل انتظام ڪرايائين. اسانجي لاءِ دوستن ڪوشش شروع ڪري ڏني. وڪيل لاءِ پهرين شنوائي ۾ مسٽر چوڌري عبدالجبار مقرر ڪيو ويو. ان کان پوءِ مسٽر ڏيئلمل کي وڪيل ڪيو ويو. دوستن کي خيال هو ته ڪيس ڪوڙو آهي. ٿورو وقت هلندو. سرڪاري وڪيل مسٽر غلامنبي تمام هوشيار وڪيل هو. تنهنڪري ان جي مقابلي واسطي اهي وڪيل ڪيا ويا ڪيس هلڻ شروع ٿيو. ڪيس جي بچاءُ واسطي غلاممحمد لغاري سليم لغاري ۽ چاچا عليمحمد آرائين سرتوڙ جدوجهد ڪئي. ان سان گڏ پين سيني عزيزن ۽ دوستن به پنهنجو پاڻ چڱو موڪيو. ٻي طرف مونکي سزاياب ٺهرائڻ واسطي سي.آءِ.ڊي جي هيڊ ڪنسٽيبل ۽ فريادي اميرحسين شاه مير خدابخش خان تمام گهڻي ڪوشش ڪئي. مير ته پئسا خوب هاريا ته ڪيئن به ڪري اسان کي سزاياب

بڻائي- مون تي مير جو اکيون بدناموسي وارو ڪرايل ڪيس ڊگهڙي ۾ هلندڙ هو- آئون انهي ڪيس جي شنوائي تي ايندو هوس انهيءَ ڪان پوءِ مون ڪيس جي ٽرانسفر ڪرائڻ جي درخواست ڪئي ۽ اهو ڪيس به ميرپورخاص جي اي-ايم-آر-ايم جي ڪورٽ ۾ آيو- ان وقت مسٽر اويس جج هو- انهي وقت ٻاهر ميونسپل چونڊن جو به زبردست ڇهچٽو ۽ پروپيگنڊا چالو هئي- منهنجو پانسنگهه آباد جي غريب مزدورن جو پيپر پريل هر، مير، مير محمد خان ۽ برادرم محمدحسين بلوچ- مسٽر اميرالدين ندوي ۽ ٻين ڪيترن دوستن ۽ ڪرم فرمائن انهي اليڪشن ۾ منهنجي ڪلي توڙي اندروني ڏاڍي امداد ڪئي- جيل ۾ هجڻ جي باوجود آئون انهي تڪ مان ڪامياب ٿيس ۽ مسلم ليگ جي سيڪريٽري کي سخت شڪست نصيب ٿي.

اسان جو ڪيس هلندو رهيو- منهنجي پرپٺ منهنجي انهيءَ ڪاميابي جي ڪري ڪيترن مقامي توڙي ضلع جي سياستدانن کي اهو خيال اچي دل ۾ ويٺو ته هي ماڻهو جيڪو جيل مان ئي ڪامياب ٿيو آهي سو جي ٻاهر هوندو ته پوءِ يقينن ايندڙ اليڪشن ۾ ڪجهه نه ڪجهه ڪندو. صوبائي اسيمبلي جون چونڊون ٿيڻيون هيون- تنهنڪري انهن سيني سزاياب ڪرائڻ لاءِ ڏاڍي ڪوشش ورتي- ٻي طرف ڪيس کي به اينگهاياٿون- منهنجي دوستن به مخالفن جي ڪوشش کي ڏسي منهنجي

آزادي جي جدوجهد سرگرم ڪئي- پهريون سنڌ ۾ مثال
هو جو هڪ قيدي بغاوت جي جرم هيٺ گرفتار ٿيل
جيل مان ڪامياب ٿئي ڀي طرف ڀويان سچائي پريس به
آب تاب سان هلندي رهي- جيل ۾ هر طرح جي سهوليت
۽ سيڪا شئي ملندي رهي- ڪيس سادا چار مهينا هلندو
رهيو- نيٺ ڪيس پورو ٿيو ۽ مسٽر انور عادل اسانجي
فتوا جي شنوائي دربار هال ۾ رکي- اسان کي يقين هو
ته ڪيس ۾ ڪجهه به ڪين آهي- مسٽر ڏيڻل مل ڪيس
نهايت محنت سان هلايو هو مگر اسان جي توقع جي
خلاف فتوا جي وقت کان اڳي دربار هال کي پوليس
جي پهري هيٺ رکيو ويو— پوليس جو گهيرو مڪمل
رکيو ويو هو- اسان جي فتوي ٻڌڻ لاء تمام گهٽا ماڻهو
آيل هئا- اٽڪل ٻارهين بجي مسٽر انور عادل آيو ۽
اسانکي اندر گهرايائين ۽ هر هڪ کي ڇهه، ڇهه سال
جيل جي سزا سڻايائين- ڪيترا همدرد سزا ٻڌي ڏڪي
ويا ۽ رنا پي- اسين ڪلمدا ٻاهر نڪتاسين ته دربار هال
لڳ پوليس جي لاري بيهاري ويئي هئي- اسان کي ان
۾ ويهاري سينٽرل جيل حيدرآباد آندو ويو- ڪورٽ اسان
کي بي ڪلاس ڏياريو- جيل ني پهچڻ شرط ماني گهرائي
کاڌيسين- دوستن اپيل ڪئي ۽ ضمانت جي درخواست
به پيش ڪئي- نڪي ضمانت جي درخواست منظور ٿي
نه وري اپيل هلي- انهيء وقت جيل ۾ راولپنڊي سازش
وارا ڪي قيدي جنرل اڪبرخان، محمدحسين، ڪئپٽن

ظفرالله به هئا. باقي ٻين قيدين کي ٻين جيلن ۾ ٽرانسفر ڪيو ويو هو. ڪجهه وقت ڪان پوءِ هڪ ٻئي سان ملندا پيا هئاسون ۽ جيل چا ڏينهن ٻئي گهارياسون. رفيق ميرمحمد خوش‌طبعي ۽ مزاح ۾ مشهور آهي. اهڙي ريت جيل جا ڏينهن بي گذريا. ايترن ڏينهن ۾ به نه اپيل هلي نه ضمانت ٿي. آسرو لاهي جيل اندر ٻي ڏينهن گهارياسون. پويان والد صاحب سخت بيمار هو. هن کي اسپتال داخل ڪيو ويو هو. منهنجي پيرول تي آزادي جي درخواست ڏني ويئي هئي. آئون ٥ ڏينهن لاءِ پيرول تي آزاد ٿيئس ۽ ڳوٺ ويس. والد صاحب جي دوا درمل جي ڪوشش ڪيم ۽ ڪورٽ ۾ ضمانت جي درخواست وڌم. آتان ضمانت منظور ٿي آئي. آئون ۽ رفيق ميرمحمد ضمانت تي آزاد ٿياسون. انهيءَ ڪانپوءِ مون وري اخبار شروع ڪئي ۽ آهستي، آهستي پريس جا اکر ڪيس، ٽائيپ وغيره خريد ڪيم. پوءِ مزدورن ۽ هارين ۾ ڪم ڪندو رهيس ۽ هاري تحريڪ ۾ آئون جنهن وقت جيل ۾ هوس مونکي نائب صدر ڪري چونڊيو ويو هو. سنڌ هاري ڪاميٽي جي نائب صدر جي صورت ۾ جلسن، ميٽنگن ۾ شرڪت ڪندو هوس. ڪجهه وقت ڪانپوءِ رفيق جتوئي جو ان وقت صدر هو ان کي گرفتار ڪيو ويو. انهي وقت آئون ايڪٽنگ پريزيڊنٽ هاري ڪاميٽي هوس. جتوئي صاحب آزاد ٿي آيو. ڪجهه اختلافن جي ڪري آئون جناب قاضي فيض محمد،

مير رسول بخش خان عوامي ليگ ۾ شريڪ ٿياسون. مير پور خاص ۾ وڏو جلسو ڪيوسون. مير رسول بخش، عثماني صاحب ۽ قاضي صاحب آتي آيا. هن جو جلوس به ڪڍيو ويو. ميرپورخاص جي حد اندر مزدور يونينون منهنجي هٿ هيٺ هيون. انهيءَ ڪان پوءِ مونکي آل پاڪستان عوامي ليگ جي ورڪنگ ڪاميٽي جو ميمبر نامزد ڪيو ويو ۽ انهي وقت لاهور ۾ ورڪنگ ڪاميٽي جي هڪ ميٽنگ ٿي انهيءَ ۾ آئون ويس. آتي مسٽر سهروردي، مسٽر ابوالمنصور، مسٽر عطاءالرحمان آيا. انهن سان ملاقات ٿي ۽ ٻيا پنجاب، سرحد، بهاولپور جا عوامي ليگ ليڊر ملڻ آتي آيا. مسٽر سهروردي سنڌ جي دوري تي هڪ ڏينهن هلڻ لاءِ چيو. ٻين دوستن دعوت نه ڏني جو آها ڪانفرنس ڇئن ڏينهن ۾ آرگنائيز ڪرڻي هئي. پر مون ميرپورخاص اچڻ لاءِ مسٽر سهروردي کي دعوت ڏنيءَ هن صاحب ميرپورخاص اچڻ قبول ڪيو. آئون سڌو ميرپورخاص آيس ۽ ڪانفرنس جي تياري ڪيم. مقامي ڪارڪنن ۽ مزدورن جي مدد سان ڪانفرنس جو انتظام ڪيو ويو. مسٽر سهروردي ڪانفرنس تي آيو. سندس زبردست جلوس ڪڍيو ويو جنهن ۾ هزارين هارين، مزدورن گڏهه، گاڏيون، ٽانگا شريڪ ٿيا هئا. رات ميونسپل مسافرخاني ۾ عاليشان پنڊال ۾ زبروست جلوس ٿيو. مسٽر سهروردي تمام گهڻو خوش ٿيو. هي صاحب سمورو وقت منهنجي غريبخاني تي سچائي منزل ۾ رهيو ۽ دال روٽي

به آتي كاڏائين- وركرس جي ميٽنگ به آتي ٿي- جلسي
کان پوءِ مير رسول بخش سان گڏ هي آڏان موٽر رستي
روانو ٿيو- قاضي فيض محمد صاحب به گڏ آبل هو سو
رات ڏي واپس نواب شاهه ورتو- مسٽر سهروردي
انهيءَ ڪانفرنس کان تمام گهڻو متاثر ٿيو- ڪراچي
پهچڻ تي مونکي هڪ خط لکيائين جنهن ۾ منهنجي تمام
گهڻي تعريف درج هئي- مستقبل شاندار واري حياتيءَ
جي پيشنگوئي ڪئي هئائين.

انهيءَ کان پوءِ سڄت سنڌ عوامي ليگ جون چونڊون
ٿيون- جنهن ۾ سنڌ عوامي ليگ جو نائب صدر چونڊيس-
۽ آل پاڪستان عوامي ليگ جي وركنگ ڪاميٽيءَ
جو ميمبر اڳي هوس- انهيءَ وچ ۾ مسٽر سهروردي
پاڪستان جو وزيراعظم چونڊيو ويو ۽ هي هڪدم چين
جي دوري تي ويو- آڏان جڏهن واپس موٽيو ته ٺٽ جي
شاندار آجيان ٿي- آئون به انهيءَ وقت ڪراچي ۾ هوس
انهي کان پوءِ هي بغداد پيڪٽ جي ميٽنگ ۾ شريڪ
ٿيو- آتي هن آمريڪن، انگريز ايجنٽ جيئن پارٽ ادا
ڪيو- پارٽيءَ ۾ انهيءَ تي سخت اختلاف ٿيو- جنهن تي
مخالفت وڌي ويئي- مسٽر عثماني ۽ مولانا ڀاشاني اختلاف
ڪيو- انهيءَ ڪانپوءِ اوچتو يهودين مصر تي حملو ڪيو-
اسان مصر جي مدد ۾ سخت مظاهرو ڪيو ۽ ان ڏاري
هڪ عظيم الشان جلسو به ڪيوسون- ان ۾ تجويزون
پاس ڪري موڪليون سين. سوويت يونين اعلان ڪيو

۽ جنگ بند ڪئي وڃي. نه ته ٢٤ ڪلاڪن اندر پئرس ۽ لنڊن تي بم وسائيندا سون. انهيءَ دڙڪي تي لڙائي بند ٿي. انهيءَ کانپوءِ مسٽر سهروردي واپس آيو. هن عوامي ليگ جي ورڪنگ ڪاميٽي جي هڪ ميٽنگ پرائم منسٽر هائوس ۾ گهرائي. انهي ۾ اسان جي گروپ سخت مخالفت ڪئي هئي. مسٽر سهروردي وزيراعظم هجڻ جي حيثيت ۾ ڪيترن غنڊن کي پرائم منسٽر هائوس ۾ گهرائي ميمبرن کي خوب ڌمڪايو هو. مگر اسان جي گروپ سخت مخالفت ڪئي. مسٽر سهروردي ان وقت ڪيترن ميمبرن کي نامزد ڪيو ۽ انهن کان رت ڏنائي مسٽر عثماني کي جنرل سيڪريٽري شپ تان لاٿو ويو. اهڙي ريت ٻي به هڪ ميٽنگ تي جنهن ۾ اسان سخت مخالفت ڪئي. اهو منظر به هڪ عجيب قسم جو هو. هڪ طرف پاڪستان جو وزير اعظم ۽ عوامي ليگ جو وڏو هو. ٻي طرف اسين چند غريب ۽ مسڪين ساٿي هئاسون. مگر هن جي ڪروفر ۽ جاهه و جلال جي اڳيان ڪنڌ نه جهڪايوسون. پوءِ انهن اختلافن جي ڪري اسان کي پارٽي ڇڏڻي پيئي. ڀين ڪيترن لکن جا فائدا به حاصل ڪيا. مگر الحمدلله جو اسان پنهنجي اصول کي قربان نه ڪيو ۽ نه وري ايڏي وڏي هستيءَ اڳيان ڪو ڪنڌ کي جهڪايو. ان کان پوءِ سڄي ويسٽ پاڪستان جي مخالف پارٽي ۽ جماعتن گڏجي هڪ نئشنل پارٽي ٺاهي. هتان جا ليڊر مولانا ڀاشاني کي بنگال ۾

وچي مليا ۽ ان کي گڏجڻ لاءِ آماده ڪياٿون. ابتدائي ڪالهين کان پوءِ مولانا ڀاشاني ڍاڪا ۾ هڪ آل پاڪستان پوليٽيڪل ورڪرس ڪنوينشن ڪوٺايو. سنڌ مان پين رفيقن سان گڏ آئون به ڍاڪا ويس. اهو منهنجو پهريون دفعو هوائي جهاز جو سفر هو. اسين ڪراچي کان سڌو هوائي جهاز ۾ سوار ٿي ڍاڪا پهتاسون. اتي تيج گاؤن جي هوائي اڏي تي محترم جي ايم سيد ۽ ٻيا ساٿي به بيٺل هئا. اتي جلسي جو بندوبست ڪيل هو. ماڻهن ڏاڍي پيڙهه ڪئي. اسٽري ۾ پوليس جو هڪ ڪپتان آيو. ۱۴۴ جو آرڊر ڏيئي چيائين ته جلسو بند ڪريو. مولانا پنهنجي تقرير ختم ڪري دعا گهري. دعا ختم ٿيڻ کان بعد اسين آت ويهي رهياسون ته غنڊا پٿر اڇلائيندا رهيا. جيستائين اسان جي رفيقن جلسي جو سامان گڏ ڪري ورتو. پوءِ اسين جلوس جي صورت ۾ واپس موٽياسون ته سامهون جاين تي چڙهي انهن غنڊن وري به اسان تي پٿر وسائڻ شروع ڪيا. اسان به خوشيءَ سان اهي پٿر پنن تي وسائيندا هلندا رهياسين. پشاور جي وڪيل محمدافضل تي غنڊن سخت حملو ڪري هن کي زخمي ڪري وڌو. گويا قيامت صغرا جو منظر هو. سموري پوليس غنڊن جي حمايت ۽ همدردي ۾ هئي.

اسين رهائش گاه تي پهتاسون. شهر ۾ پوليس لاٺي چارج ۽ هوائي فائرنگ به ڪئي. ٻي ڏينهن تي سڀ ليڊر واپس وريا. مون خيال ڪيو ته ڪجهه وقت بنگال جو

ڪجي.
هڪ بنگالي رفيق سان اها ڳالهه ڪيم. هو ڏاڍو
تيو ۽ مونکي سندس جاءِ تي وٺي ويو. ٻي ڏينهن
لانچ تي سوار ٿي هن جي ڳوٺ روانا ٿياسون.
جي سرزمين پاڻي ۽ ٻيڙين جو ملڪ آهي. هتي
بادي سٺي ۽ جانور آهي. اٿون ماڻڪ گنج ڪي
طرح گهميس ۽ سڄي سب ڊويزن جو دورو ڪيم
۾ هڪ اسپتال گهمڻ ويس آتي ڇوڪرين جو
۽ اسڪول ڏٺم. اها اسپتال هڪ هندو خيراتي ٺهرائي
هيا تائين اسپتال سندس ڪيل وقف ملڪيت مان
هي آهي. اسپتال جي مئنيجر يا سنڀالدار سيٺ جي
ڏٺي. ان کي به مليا سون. هن اسپتال ۽ اسڪول
اسا چڱي طرح گهمائي ڏيکاريو ۽ هڪ ڪتاب به
ڏنائينهون ۾ سيني جون تصويرون ۽ اسپتال، اسڪول
جو ، هو. انهي کان پوءِ اٿون واپس ڍاڪا پهتس.
اتان ٿي جهاز رستي ڪراچي آيس. ڪراچي کانپوءِ
سڌو ٺ آيس.

ـي جو آجراءُ باقاعده چالو هو. ان کان پوءِ
نيشنل، امي پارٽي جو ڪنوينر ضلع ٿرپارڪر جو ٿيس
ٿرت ، جون چونڊون ٿيون اتي صدر چونڊيس. انهي
کانپوءِ ، پارٽي چونڊ ۾ پارلياماني بورڊ ورڪنگ ڪاميٽي
مغربي پڪستان جي نمائندگي لاءِ چونڊيو ويس. الاٽي
هارين جي جدوجهد لاءِ هڪ ڪئمپ قائم ڪئي ويئي

هئي- جنهن جو نالو شهيد مائي بختاور الائي هاري رکيو ويو- انهيءَ کانسواءِ هارين، مزدورن ۾ اُنهن لاءِ هنن جي حقن لاءِ جدوجهد ڪيم ۽ ا منهنجي زندگي جو مقصد به اهو ئي رهيو آ ته مرڻ گهڙي تائين رهندو-

تازو مارشل لا ملڪ سان لاڳو ٿيو مونکي ١٥ ٨ ١٩ تي ميرپورخاص مان گرفتار ڪري ه ويو آهي- هن وقت جيل ۾ آهيان- هيءُ آهي ي مختصر زندگي جي آکاڻي ۽ زندگي جو خاتمو بنا ڪنهن وڏاءُ جي لکيو اٿم- فقط اهو ارادو ي ڪيم ته مونکي پنهنجي زندگيءَ جون ڳالهيون ن ۽ دوستن لاءِ به ڪجهه سوچڻ جو سبب ٿين ٿن- ان کانسواءِ منهنجو ٻيو ڪوبه مقصد ڪونه آ ميد اٿم ته هي منهنجو لکيل احوال ٻاهر پهچندو جيل کان آزاد ٿيڻ بعد ضرور ڪنهن ڪم جو ٿيند